

»Aristokratfördömandet».

En riktning i svensk historieskrivning.

I.

Ordet »aristokrati» hade ingen god klang i frihetstidens Sverige.

Den tid var inte så avlägsen, då högadeln suttit som regerande överklass i landet. Den hade haft gods och bönder att härska över, den hade under många år också haft rikets ledning i sina händer. Genom sin övermäktiga ställning hade den hotat den gamla svenska bondefriheten. Även präster och borgare hade gripits av onda aningar. Striden om skatteböndernas rättigheter föreföll vara inte bara ett ekonomiskt mellanhavande mellan adeln och bönderna, striden föreföll ha en djupare betydelse. Den tycktes ytterst gälla statens fundament, frågan om monarki eller aristokrati¹. När italienaren Lorenzo Magalotti 1674 besökte Sverige, uppfattade han ännu den svenska författningen som »en ren aristokrati, förklädd under formen av en monarki». Han menade att högadeln eller rådet hade berövat både konungen och ständerna all reell makt².

Syftet med de hemliga överläggningarna under Carl XII:s sista år var en restauration. De konspirerande herrarna ville återställa den regim, som enväldet avskaffat. Det är oviss om Arvid Horn deltagit i dessa förberedelser. Men det var en under 1700-talet vanlig uppfattning, att Horn stått förberedelserna nära och att han velat förskaffa rådet ett sådant

¹ C. Weibull, Drottning Christina, s. 20 f., 49 f.

² L. Magalotti, Sverige under år 1674 (utg. av C. M. Stenbock), s. 2.

välde, som det haft under medeltiden¹. Ingen tvekan synes i varje fall råda om att konspiratörerna haft för ögonen ett styrelsesätt, där maktens tyngdpunkt skulle ha kommit att ligga hos ett högaristokratiskt råd.

Det nya statsskicket blev inte den »aristokrati» man tänkt sig i de konspirerandes krets. Men med Horn som medelpunkt visade sig rådet kunna bli en icke föraktlig maktfaktor. Det finns en agitationsskrift från 1722, som ger gott besked om både hovets och vissa lågadliga herrars känslor inför de nya tendenserna. Under sken av att avskaffa enväldet, heter det där, hade den gamla adeln berövat konungen nästan all makt och själv satt sig i besittning både av makten och av de flesta höga ämbetena i riket. När ämbeten bli vakanta, släppa de gamla och mäktiga familjerna endast fram sina egna medlemmar och anhängare. Detta är i själva verket ingenting annat än en förklädd suveränitet. Och om den gamla adeln även framdeles skulle lyckas i sitt uppsåt, bli snart inte allenast de av adeln, som inte tillhöra de gamla ätternas »släkt och svågerskap», dessas tjänare, utan även de lägre ständerna komma att sucka under deras herravälde. Konungen, som fordom hade kunnat förhjälpa var man till sin rätt utan avseende på person, har av småkonungarna berövats all makt, så att dessa kunna göra vad de vilja².

Det förhatliga ordet »aristokrati» blev ett gott vapen i de politiska striderna även efter Horns fall och riddarhusdemokratiens definitiva seger. Men dess betydelse blev delvis en annan än förut. Före 1739 ansågs fåtalsväldet vila på den auktoritet, som aristokratien ägde genom hörd eller social position. När man senare klagade över aristokrati menade man dem, som på annat sätt — framför allt genom ränker och »sammangaddningar» — tycktes göra pluralitetsväldet illusoriskt. När goda lagar finga en »elak verkställighet» tillskrev man detta gärna några få personers maktbegär eller

---

¹ E. Hjärne, Från Vasatiden till frihetstiden, s. 123 f., 127.

² H. Valentin, Frihetstidens riddarhus, s. 63 f.

illfundighet. På det sättet kom »aristokrati» ibland att snarare beteckna vad Aristoteles kallade »oligarki» än ett de förnämstas herravälde. Men frihetstiden kände inte denna terminologiska skillnad eller iakttog den sällan, framhåller Valentin i sin klagörande framställning av ordets betydelse¹. Efter hand blev »aristokrati» ett gärna använt slagord vid de stora uppgörelserna. När rådet 1751 ville hålla kungamakten inom hävdvunna gränser, anklagades det av hovpartiet för att eftersträva en aristokratisk regeringsmyndighet. Det var ett farligt tillmäle. Rådet parerade det med en förklaring, att det fullständigt underordnade sig under ständerna. Konungen erkändes som en nödvändig ingrediens i författningen, och därmed ansåg sig rådet kunna karakterisera statskicket såsom »ett imperium monarchico-democraticum». Beskyllningen för aristokratiska syften var vederlagd. »Skulle en aristokratisk lystnad vilja tränga sig däremellan, bleve den i sin födsel genast förkvävd under den konungliga högheten och under riksens ständers makt och myndighet»². Till sist blev ordet »aristokrati» ett tillhygge, som både hattar och mössor slungade mot varandra. Hattarna kallade det för ett aristokratiskt tilltag, att rådet velat regera med namnstämpeln, utan konung och utan att sammankalla riksdagen. Och mössorna sågo i kollegiernas inaktivitetsförklaring en aristokratisk sammangaddning, som hade till syfte att betvinga ständernas fullmäktige rådet och återställa det ämbetsmannavälde, som sedan 1739 trängt sig in i det fria Sverige³.

»Aristokrati» blev också ett av Gustaf III:s slagord under statskuppen. I sitt tal till massorna på Stortorget den 20 augusti sade sig kungen vilja störta »det aristokratiska väldet». Ordet var inte illa valt, anmärker C. G. Malmström. »Även

---

¹ Ibidem, s. 90 f. Man talade även om particheferna som en »aristokrati»; ibidem, s. 93 f.

² L. Stavenow, De politiska doktrinernas uppkomst och första utveckling under frihetstiden (i Historiska studier tillägnade C. G. Malmström), s. 7 f. Jfr F. Lagerroth, Frihetstidens författning, s. 392 f.

³ C. G. Malmström, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälvningen 1772, VI, s. 82 f.

om den verkliga makten för ögonblicket fallit i plebejers händer, så var det dock genom en aristokratisk korporation, rådet, som den utövades emot konungen»¹. Man kan också erinra om Fersens replik: »Detta ord aristokrati . . . blev av en stor hjälp: ljudligt och hårt i uttalet hade folket gjort sig därom en underlig föreställning och ropade åt aristokraterna såsom åt varulvar».

II.

Med Olof von Dalin lämnade svensk historieskrivning sin krönikeform. Den gjorde sig fri från det tunga, färglösa, opersonliga framställningssätt, som förut härskat. Man började skriva historia på ett språk, som ville tillfredsställa litterära krav. Komposition och stil tillmättes betydelse. Man ville ge den historiska framställningen en sådan form, att även den bildningsintresserade allmänheten kunde ha glädje av den. Genom skildringens livfullhet och konkretion och genom resonerande betraktelser skulle intresset stegras för folkets förflutna. Den äldre metoden med dess spinnande av fabler kring forntidshistorien övergavs. Den föreföll det förnuftiga 1700-talet föråldrad.

Men framställningen blev inte sällan personlig även i den meningen, att författaren gav till känna sin egen inställning till de förhållanden han skildrade. I Dalins historieskrivning bröt en stark, nästan till fanatism gränsande tendens igenom. Den riktade sig mot det medeltida kleresiet. Den vidskepliga och mörka hedendomen var visserligen att beklaga, skrev Dalin. Men kristendomen hade stundom långt skadligare verkningar. Av vördnad för sina avgudar voro hedningarna så tillgivna landets gamla lagar, att de åtminstone levde i ordning. Men de kristna menade att allting var dem tillåtet. Intet nidingsdåd var så grovt, att det inte ansågs lovligt, om det gjordes under sken av kyrkans och lärans befordran².

¹ *Ibidem* VI, s. 392 not 1.

² Svea rikets historia 2 (2 uppl. 1765), s. 72.

Dalin karakteriserar en gång de andliga som »en hop lättingar»¹. För att trygga sin ställning bland ett självmyndigt folk som älskade sin frihet förmådde kyrkans fäder år 1200 konung Sverker till ett brev, vari han frikallade de andliga från all världslig domstol och deras gods från all skatt. På det sättet vann Sverker prästerskapets gunst, utan vilken ingen konung den tiden var säker om liv eller välde². Sveriges intressen och kleresiets gingo åtskils — det temat har Dalin ständigt varierat. Karakteristiska äro hans ord om Torkel Knutson: »Sveriges invärtes lycka genom ordning och gode lagar var hans största ändamål: de andliga hade det nog märkt, och även, att deras välde därigenom kom till att lida»³. Som de främste i rådet tillvällade sig biskoparna en god del även av den världsliga styrelsen; ett kyrkomöte och en herredag voro på 1300-talet nästan detsamma⁴. Att hålla Kalmarunionen vid makt kom att ligga de andliga varmt om hjärtat. »En konung, han måtte vara aldrig så nogräknad, kunde i en så vidlyftig regering ej annat än lämna större delen av styrelsen i deras händer. De fingo i hans frånvaro och under hans namn göra vad de ville. Ju enväldigare han var, ju hellre de det sågo: ty han var ändå alltid i deras faggor»⁵. Till sist lyckades Gustaf Vasa på mindre än sex år segra »över en förfärlig makt, som under fyrahundrasextio år givit hans företrädare lagar»⁶. Efter skildringen av reformationens genomförande upphörde Dalin med sina antiklerikala utfall.

Dalin kunde gripa till språkets starkaste ord för att uttrycka sin avsky och sitt förakt för hierarkien. Vad tänkte han om aristokratien, medeltidens andra stora samhällsmakt? Man har sagt, att Dalins historieskrivning var starkt adels-

¹ Ibidem 2, s. 128 f.

² Ibidem 2, s. 151 f. Se även s. 267 f.

³ Ibidem 2, s. 302.

⁴ Ibidem 2, s. 540.

⁵ Ibidem 2, s. 624. Se även s. 572 f., 619, 623, 652, 687, 824 f., 833 f.

Typiska yttringar av Dalins ovilja mot kleresiet finner man även s. 162, 168, 257, 278 f., 344 f., 416 f., 696 f., 883.

⁶ Ibidem 3: 1, s. 172.

vänlig. Där finns obestriddigen en och annan sats, som innebär ett visst erkännande. Dalin berättar på ett ställe, att medan en hop kringströvande tyska munkar på 1320-talet sökte pressa pengar ur Sverige, gjorde de världsliga herrarna vad de kunde till landets bästa. De skipade rätt och ordning i alla orter, och Södermanland kunde fagna sig åt en ny lag — ett verk av en rent aristokratisk nämnd från vilken de andliga varit uteslutna¹. Att Albrecht av Mecklenburg utmattade adeln genom sin stränghet vid vapensynerna beklagar Dalin. Mången frälseman som ej förmådde underhålla så stor rusttjänst blev skattebonde och mången både husvill och landsflyktig². Om drottning Margareta framhåller Dalin att hon var svår emot adeln, och han tillägger att sådant alltid betecknar en lust till envælde³. Och när Dalin skildrar Christian II:s terror faller han orden: »Riksens adel, frihetens naturliga grundpelare, var i synnerhet den, som Christian ville utrota»⁴. Dalin hade blick för vad aristokratien betytt som den konstitutionella frihetens hävdare.

Men det var inte aristokratiens sak, som Dalin oftast och ivrigast tog sig an i sitt författarskap. När han skrev sina politiska artiklar i *Argus*, ville han framför allt varna för partisplit. Han framställde en gång Friheten sörjande över att hennes moder Enigheten var sjuk. Han utförde allegorien närmare genom att tala om faran för Frihetens broder Lagen och dennes maka Verkställigheten, särskilt som en grannkvinna Självsvåldet, dotter till Avgrunden, hade in-teckning i moderns gård. Man fick inte glömma, inskräpte Dalin, att Självsvåldet, som ibland kallade sig med Frihetens namn, ibland med Aristokratiens eller Demokratiens, kunde draga efter sig Anarki och slutligen Fru Enevælde⁵. I den

¹ *Ibidem* 2, s. 407 f.

² *Ibidem* 2, s. 529.

³ *Ibidem* 2, s. 591 f.

⁴ *Ibidem* 2, s. 880.

⁵ Svenska författare, utg. av Svenska Vitterhetssamfundet, I: 2, s. 406 f.; jfr K. J. Warburg, Olof Dalin, Svenska Akademiens handlingar D. 59, s. 115; se även s. 113 f.

historiska Sagan om hästen berättade Dalin med mycken värme om Gustaf Vasas och Gustaf Adolfs regeringar. Den senare såg till att hästen fick »god ans, lagom aga, mycken frihet och intet självs våld: det kan skämma den bästa häst». För denne ryttare hade hästen sådan kärlek, att hjärtat växte i honom var gång han kände ryttarens minsta rörelse. Sagan hade en sensmoral, som var tydlig nog. Men Dalin ville ge sin skrift en ännu starkare agitatorisk kraft genom att själv utveckla sin mening om regerandets konst. Tömmarna måste ligga i stadiga händer, försäkrade han, så att hästen förstod och vördade sin ledare, »och intet nu den ena, nu den andra, som står bak på eller löper bredvid, rycker däruti, än till en sida än till en annan, så att hästen intet vet vad han skall lyda. Bevare oss den heliga Enighet från kiv om tömmarna av många små kitsliga kuskar! det är värre än allt annat ont». Även dikten Svenska friheten av 1742 hade ett politiskt program. Dalin lät där Frihetens gudinna berätta sina öden i Sverige. Dessa öden hade varit särskilt hårda under unionstiden. »Utländske kungars våld, inländske bjäsars yra, om riksens tyglar slets, att ingen lag fick styra». I fjärde sången gav Dalin sitt politiska Credo:

»Ett folk ger kungen makt sin plikt att myndigt göra;
 Ett folk bör gilla lag och kungen den utföra.
 Att äska lagens bot, var undersåt är fri;
 Men all verkställighet hör eneväldig bli.
 Ej bör ett folk sig in i kungens styrsel blanda,
 Om kroppen drivas skall av enig myndig anda».

Den fasta linjen i Dalins politiska författarskap var hans rojalism. Han agiterade för en stärkt kungamakt utan att bekymra sig om de risker han därmed löpte. Vad en försvagad kungamakt kan leda till beskrev han i dikter och allegorier. Men med stark expressivitet målade han följderna även i sin medeltidshistoria. Han berättade där att jordägare och odalsmän alltsedan monarkiens begynnelse i Sverige hade ägt sin fulla frihet, »så att riket ej annat varit än en

samling av tämligen stora husbondestyrelser». Men aristokratiens makt hade vuxit, och den hade aldrig nått så högt som i trettonde, fjortonde och femtonde seklerna. Liksom de andliga herrarna slogo också de världsliga under sig mycken egendom till kronans förfång¹. De togo sig själva rätt i enskilda tvister och förde krig sinsemellan, »hållandes sådant för den ädlaste av sina friheter». Så snart konungen väpnade sig mot rikets fiender, var adeln tillreds att följa honom i all samdräkt. Men knappt var freden sluten, förrän landet uppfylldes med våld, mord och jämmer, så att krig på visst sätt var dess lycka². Efter lagen voro herrarna jämlika med konungen i vissa mål, deras haldsrätter voro självrådiga, de kunde enligt Kalmarbeslutet av 1483 härska som konungar över sina egna landbor och sällan kallades borgare och bönder till riksdagar³. Av avund ville herrarna stundom hellre se den sämste främling på tronen än en vederlike⁴.

De satser om aristokratien, som här ha ställts samman, återfinnas alla i andra bandet av Dalins historia. Två år innan det bandet var färdigt hade Montesquieu givit ut *L'esprit des lois*. Dalin tycks efter tämligen kort tid ha fått den store fransmannens bok i sina händer, han åberopade den i ett belysande sammanhang. Efter att ha fällt de be-tecknande orden om en aristokratisk regering, att »herrarne lättare kunna hålla menigheten än sig själve i tygeln», hänvisade Dalin till det kapitel hos Montesquieu, som handlar om det aristokratiska styrelsesättets princip⁵. Det heter där: »Le gouvernement aristocratique a par lui-même une cer-

¹ Svea rikets historia 2, s. 533.

² Ibidem 2, s. 424.

³ Ibidem 2, s. 677.

⁴ Ibidem 2, s. 637, 685. — Uppfattningen om medeltiden såsom kännetecknad av en svag kungamakt, aristokrati, prästvælde och fördärvbringande inbördesstrider skymtar redan hos Wilde i *Hist. Pragm. Cap. III sect. II § 18* (s. 341).

⁵ Ibidem 2, s. 837; *L'esprit des lois*, L. 3, c. 4. Denna hänvisning till Montesquieu har undgått Martin Lamm, som förnekar varje intryck från *L'esprit des lois* i Dalins historiska framställning; Olof Dalin, s. 439.

taine force que la démocratie n'a pas. Les nobles y forment un corps qui, par sa prérogative et pour son intérêt particulier, réprime le peuple: il suffit qu'il y ait des lois, pour qu'à cet égard elles soient exécutées. Mais, autant qu'il est aisé à ce corps de réprimer les autres, autant est-il difficile qu'il se réprime lui-même. Telle est la nature de cette constitution, qu'il semble qu'elle mette les mêmes gens sous la puissance des lois, et qu'elle les en retire». Sanningen i denna Montesquieus tes har Dalin funnit bekräftad i Sveriges medeltidshistoria.

I den mån en politisk tendens kan utläsas ur Dalins historieskrivning var den inte aristokratisk. Dalin har tvärtom framhävt nackdelarna med en aristokratisk regim. Han har fått ge en historisk illustration till sina ord i Argus om Självsväldet, som ibland kallade sig med Frihetens namn, ibland med Aristokratiens. Så mycket mera sympatisk var den bild Dalin gav av Gustaf Vasa, som strängeligen förbjöd adeln att lägga under sig det ena stycket av skattejorden efter det andra och som vårdade sig med samma omsorg om stort och smått i sitt rike¹. Det vore oriktigt att tala om en genomgående, påträngande tendens i Dalins historieskrivning. Men där en tendens träder fram är den monarkisk. Dalin såg gärna, att regeringstömmarna lågo i stadiga händer.

Fjärde sången i Dalins frihetsdikt kan sägas vara det klassiska uttrycket för tidens rojalism. Många av dem som hoppades på en konstitutionell förändring drömde helt obestämt om en stat, där fria undersåtar styrdes av en lagbunden konung². Friherre Erik Wrangel, en av det äldre hovpartiets män, författade 1756 en skrift om Svea rikets tillstånd. Helst skulle man vilja dölja rätta sammanhanget, skrev

---

¹ Svea rikets historia 3: 1, s. 249, 327. Jfr Dalins skildring av Sten Sture d. y. Sturen var huld mot de ringare, och därför vårdade de honom som en konung fastän utan namnet och älskade honom som en fader. Han kallade dem sina undersåtar och ansåg dem som sina barn. Föreståndarämbetet hade blivit allmogens lika kärt som det danska väldet förhatligt. *Ibidem* 2, s. 837.

² Jfr G. Landberg, En svensk författningshistoria från krisåret 1768, *Statsv. Tidskrift* 1937, s. 16.

Wrangel. Men i själva verket förhöll det sig så att skulden till det ömkliga läget i landet låg hos »våra myndiga herrar, eller de så kallade riksens råder med allt deras anhang». »I mine läsare, som hållen före att I, under en fast och oryggelig lag ägen beskydd till liv och välfärd, låten nu rätta Eder! I haven ingen annan lag än herrarnas vilja och godtycke, vilka utan blygsel trampa de allra heligaste stadgar under fötterna». Man fick inte låta förblinda sig av tanken, fortsatte Wrangel, att den milde och nådige konungen kunde draga försorg om det allmänna och befodra sina älskade undersåtars väl. Konungen önskade ingenting högre. Men herrarna satte honom ur stånd till detta, det var nämligen de som hade makten. »Med ett ord, i dess ställe att I borden vara frie undersåtar, styrde av en lagbunden konung, så ären I herrtjänare sålde under främmande välde»¹.

Det fanns olika riktningar bland de många, som önskade en stark eller en starkare konungamakt. Wrangels ord tolkade nog en rätt utbredd stämning bland de breda lagren. Bönderna hade aldrig glömt, att det var konungen som frälst dem från herrarnas övervälde. Betecknande voro deras ord, när de på 1697 års riksdag hade att ta ståndpunkt till frågan om Carl XII:s omedelbara tronbestigning. De förklarade sig då »hellre se en konung än flera»². De ville efter Carl XII:s död ge hans efterträdare makt att värna dem mot befarade övergrepp från adel och ämbetsmän. Helt visst fanns det också bland bönderna trogna anhängare av den nya »fria» regimen. Men redan 1723 hade de tre högre stånden med sorg och »billig avsmak» funnit, att allmogen ville ge konungen »den makt och myndighet, som forna Sveriges konungar efter riksens gamla lag och stadgar hava ägt och övat». Även i fortsättningen höllos bönderna för en smula opålitliga, och konungskheten blossade lätt upp, när de kände sig förfördelade av »herremakten». Särskilt mot frihetstidens slut, efter

¹ Cit. efter E. Fahlbeck, Studier över frihetstidens politiska idéer, Statsv. Tidskrift 1916, s. 107.

² S. Grauers, Den svenska riksdagen under den karolinska tiden, i Sveriges riksdag, I: 4, s. 124.

konungens tronavsägelse, tycks rojalismen ha fått en säker förankring i folkdjupet. Dikter skrevos och tillägnades Adolf Fredrik, »landsens fader», som kommit sitt folk till mötes för att rädda det

»Från aristocratie
samt våld och tyranni»¹.

Den mer reflekterade rojalistiska opinionen hade svårare att komma till uttryck, dess läror betraktades som grova förbrytelser. Men en och annan gång fann den väg till offentligheten, och i en av dessa skrifter från 1769 heter det: »Du ädla, du oskattbara frihet, huru blir icke ditt dyra namn vid alla tillfällen missbrukat? Varuti består vår frihet? . . . Det allena att icke regeras av en souverän konung eller envåldsherre utgör icke all frihet. Om en konung eller ock egne medbröder råda över oss efter behag och godtycke, så äro vi i bägge fallen vår frihet kvitte. Och av de tu har i alla tider varit för farligare och odrägligare ansett att lämna nye medbröder en laglös makt och myndighet»². Man använde gärna ordet »självsvåld», när man skulle karakterisera den härskande regimen, och man ställde gärna upp Polen som varnande exempel. Måne våra lagstiftande förfäder kunnat föreställa sig, att så grova brott mot Fides Publica skulle kunna begås av ständermakten, frågade assessor Wirgin i en uppmärksammas skrift. »Nej visserligen icke, ty annars hade de sannerligen icke underlåtit att sätta så starka bommar för detta stora självsvåldet som för envåldet».

III.

När Sven Lagerbring tog itu med arbetet på Svea rikets historia stod ständervåldet ännu på fötter. Men det var under Gustaf III:s regim han skrev de delar, som skildrade den senare medeltiden och Gustaf Vasa och hans söner. Man

¹ Fahlbeck, s. 109.

² Ibidem, s. 110.

har prisat Lagerbrings verk för dess friska, ursprungliga stil, och man har i Lagerbring sett en banbrytare för en kritisk historieforskning, som krävt en sträng granskning av källornas värde och vars mål varit sanningen, obeslöjad av varje tendens¹. Men det har också sagts, att Lagerbring var bunden av sin tids åskådning.

Lagerbring sparade just inte på hårda ord om kyrkoviöldet. Man kan peka på en passus som den om prästbrotten. Dessa brott skulle straffas av biskopen, biskoparna voro ansvariga inför ärkebiskopen och ärkebiskopen kunde inte dömas av någon annan än den helige Fadern i Rom. »En vacker lagfarenhet», anmärker Lagerbring, och han tillägger: »Det är nästan obegripligt, att de andliga kunnat vara så oförskämda att begärat och de världsliga så dumma att tillåtat, att alla tjänares tjänare (påven) var i själva verket alla herrars herre, till evärdlig nesa för allt mänskligt förnuft och begrepp»². En expressiv sats, laddad av harm och sarkasm, är också den om de andligas regeringssjuka, för vilken »alla synder voro ingenting, men allt oskyldigt var synd, när det ej befrämjade andliga enväldet»³. Men när Lagerbring fann något faktum, som tycktes honom tala till kleresiets förmån, ställde han också detta fram i ljuset. Han ville inte dölja, att kyrkans föreståndare i början av 1300-talet visade sig mycket villiga att bisträcka kronan, både vid Skånes lösen och vid andra trängande tillfällen⁴. Och i ett annat sammanhang tog Lagerbring kyrkan i försvar mot vissa tillvitelser i »nyare skrifter». Han hade inte kunnat finna, att tillvitelserna hade stöd i »gamla handlingar»⁵. Lagerbrings vilja till oväld har här vunnit en obestridlig seger.

I vilken dager framställde Lagerbring aristokratien?

¹ L. Stavenow, Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieforskning, s. 9 f.

² Svea rikets historia 2, s. 386 f.

³ Ibidem 2, s. 400. Se även s. 209, 211, 397, 401, 417 f.

⁴ Ibidem 3, s. 338. Se även 4, s. 241.

⁵ Ibidem 3, s. 167 f.

Han har anklagats för att ha infört en aristokratfördömande tendens i svensk historieskrivning. Att det var Lagerbring som började är oriktigt. Ingen tvekan kan ju råda om att en liknande tendens skymtade hos Dalin. Och under åren omkring 1760 hade Anders av Botin i sina små Utkast till svenska folkets historia givit en bild av medeltidens »herrevälde», som var allt annat än välvillig. De mäktige i landet hade tagit missdådare under sitt hägn och beskyddat dem emot lag och rätt. Förbud mot detta liksom mot andra utslag av aristokratiskt självsvåld hade ofta förnyats men utan verkan: »bevis om deras vanmakt och folkets elände»¹. Den högsta makten, som tidigare varit hos svenska folket, hade helt övergått till rikets förnämsta män. Det växande frälset hade bragt landet i vanmakt och allmogen i fattigdom². Sedan rådet satt sig i svenska folkets ställe, kunde det utan svårighet öka gamla rättigheter med nya förmåner och under sken av svenska folkets allmänna rätt främja egna avsikter. »De som kort förut icke trodde sig berättigade att fria svenska folket från ett olagligt envælde, blevo kort därefter nog tilltagsne att själva förtrycka det under ett lika olagligt herra-vælde»³. Botin hade inte kunnat finna annat än att aristokraternas och det meniga folkets intressen stodo i skarp motsättning till varandra. I den konflikten hade han reservationslöst tagit folkets parti.

Lagerbring var inte den förste, som i sin historieskrivning gav en frånstötande bild av aristokratien. Men han var frånare i sin karakteristik än någon förut varit. Han hävdade att aristokratiens makt i landet växte under början av 1300-talet till hela samhällets besynnerliga förvirring⁴. Han vände sig mot de äldre historieskrivare, som endast skildrat konungens oskickliga uppförande och »satt eftervärlden i den tanken att all oredan ledde sitt ursprung från konungen». En aldrig så välmenande konung stötte på stora svårigheter,

¹ Utkast etc. 1 (2 uppl.), s. 299.

² Ibidem 1, s. 311. Se även s. 316.

³ Ibidem 2, s. 570.

⁴ Svea rikets historia 3, s. 327 f.

så snart han ville företaga sig något, som inte var i de mäktiga herrarnas smak. Lagerbring trodde sig inte fara vill, när han jämförde landets tillstånd vid den tiden med det som senare härskat i Polen. »Ett vidsträckt och stort rike med oförsiktig hushållning och felande ställning i regeringen försänker det allmänna uti en fullkomlig kraftlöshet. När då utgången blir olycklig får konungen merendels skulden, fastän hans förnämsta fel har varit, att han inte kunnat bota obotliga sjukdomar». Att rådsherrarna varit mäktiga och i stort anseende fann Lagerbring ögonskenligt — »men det är ej så tydligt att de använt sin makt och anseende till rikets verkliga förmån . . . Att älska sig själv och sitt eget välstånd är en heder, som även en rövare kan tillägna sig»¹. En sådan laglös tilltagsenhet som härskade på den tiden ansåg Lagerbring omöjlig, om inte överdådet hägnats av makten. Lagen föreskrev nog ett och annat, »men store herrar hade denna tiden intet med lagen att göra»². Lagerbring gick ännu längre i skoningslöst fördömande. Det hade varit obegripligt, skrev han, om inte rikets tillstånd varit uselt under unionskungarna. »När regerande herrarna själva arbeta utan uppehåll på samhällets försvagande och undergång, måste utan tvivel bemödandet äntligen lyckas»³. Med en antipati, som Lagerbring på intet sätt sökte dölja, iakttog han aristokraternas verksamhet även under Johan III. Han berättade om Erik Sparres ansträngningar att få Sigismund vald till konung i Polen; tvärt emot sin fullmakt var Sparre villig att avstå Estland. »Det är svårt att begripa, om något grovare statsfel kan begås, och till en sådan tilltagsenhet måste vara mycket drivande, fast hemliga orsaker»⁴. I ett senare sammanhang slog Lagerbring fast, att de som styrkte Johan att låta sonen mottaga polska kronan »hade verkligen

¹ Ibidem 3, s. 336; se även s. 217, 273 f., 291 f., 361, 391 f., 428, 439, 469.

² Sammandrag av Svea rikets historia 2, s. 51; se även Svea rikets historia 3, s. 550, 553; 4, s. 245 f.

³ Svea rikets historia 4, s. 562; se även s. 240.

⁴ Sammandrag etc. 3, s. 28.

intet haft någon avsikt varken på kungliga husets eller på Sveriges välgång»¹.

Det har sagts om Lagerbring, att han tydligen aldrig känt sig riktigt hemmastadd i frihetstiden². Många formuleringar i hans skildring av medeltiden äro så gjorda, att läsaren måste få frihetstiden i tankarna och finna likheten slående. När stunden var kommen att skriva frihetstidens historia talade han öppet. Han bekände en hjärtlig avsky för mångväldet. Han identifierade det med självsvåld. Vad rådsregemente innebar hade man tidigare fått erfara, skrev han. »Men vad mångvälde och självsvåld kunde utträta hade man ännu intet så fullkomligen försökt. Allt ansågs för härligt, allenast konungamakten blev stympad»³. I det sammanhanget berättade Lagerbring om Pehr Ribbing och hans arbete på 1719 års regeringsform. När någon undrade, om den inte kunde ge anledning till självsvåld, svarade Ribbing, att man nu satt värn mot suveräniteten, nästa riksdag skulle man sätta värn mot självsvåldet. Men, tillade Lagerbring — och med de orden är allt sagt — »en sådan riksdag överlevde varken baron Pehr Ribbing eller någon annan av den tidens myndige och maktgående herrar»⁴.

Lagerbring avskydde vad han kallade »självsvåldsfriheten». I själva verket var han ett stycke rojalist. Det finns några mycket belysande rader i hans skildring av regeringsättet under 1300-talets förra hälft. Konungens rättigheter funnos på papperet, och där vilade de, anmärkte han. När konungen ville utöva dem mot vissa herrars avsikter kom allt i olag. Men när han ville låta andras behag tjäna som rättesnöre hade han namn av konung och man bugade för honom. »I denna belägenhet blevo alla förmåner, som Försynen förskaffat riket, alldeles fruktlösa och riket liknade en stor kropp, som av en tärande sjukdom utmattades».

¹ Ibidem 3, s. 30. Se även s. 62.

² A. Stille, Sven Lagerbring. Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1: 3: 2, s. 14; se även s. 5.

³ Sammandrag etc. 5: 1, s. 28.

⁴ Se även Sammandrag etc. 5: 3, s. 31, 40.

Lagerbring kan knappast ha formulerat dessa satser utan att ha haft frihetstiden i tankarna. När han sökte efter orsaken till den överhängande faran fann han den i vissa enskilda personers tilltagsenhet. I hela Europa grasserade denna farsot. »När alla ville vara konung blev konungens höghet blott ett namn och riket en skugga»¹. Läget hade varit ett helt annat före aristokratiens tid, när rikets allmoge ännu var medrådande. Bondedemokratien endast »uppvägde eller balanserade konungamakten» men berövade den inte något väsentligt i rörelsefrihet. Lagerbring lämnade åt läsaren att döma, vilket regeringsätt mest hade gagnat riket och bäst befordrat allmänhetens väl². Vad författaren tänkte kan läsaren inte ett ögonblick sväva i tvivelsmål om.

När Lagerbring skrev sitt Sammandrag av Svea rikes historia lät han Gustaf III:s regimförändring bilda sluttablå. Han skildrade denna förändring med mycken värme. Han berättade om kungens löfte att dämpa självsvåldet och uppliva svenska folkets uråldriga frihet, sådan den varit före 1680. Han redogjorde utförligt för de bestämmelser i den nya regeringsformen, som garanterade ständernas medinflytande. I ett monarkiskt-demokratiskt styrelsesätt av gammalsvensk typ såg Lagerbring sitt konstitutionella ideal. Genom den antiaristokratiska tendensen i sin historieskrivning, genom den motvilja mot mellanmakter mellan kung och folk, som där kom till uttryck, gav Lagerbring det nya kungadömet sitt stöd. Han lät historieskrivningen ingå förbund med politiken.

IV.

Historiker var också den man, som kom att framstå som officiell apologet för 1772 års regeringsform. Till skillnad från Lagerbring hade Anders Schönberg tidigare varit politiskt

¹ Svea rikes historia 3, s. 315. Betecknande är också den mildhet, med vilken Lagerbring bedömde Carl IX; Sammandrag etc. 3, s. 68.

² Svea rikes historia 2, s. 685, 709 f.

verksam. Han hade stått hovpartiet nära. När han 1761 blivit utnämnd till rikshistoriograf, hade några av hans riksdagskamrater viskat honom i örat, att han borde ägna sig åt Sveriges jus publicum. Det kunde vara en nyttig sysselsättning med tanke på en eventuell författningsreform¹. Ett av dessa studiers resultat var Historiska brev om det svenska regeringssättet i äldre och nyare tider, publicerade under åren 1771–78.

Lika kategoriskt som någonsin Dalin och Botin fördömde Schönberg medeltidens kyrkovälde². »Ju längre det lider in i den mörka så kallade medelåldern, desto mera visar sig sig för våra ögon en bedrövlig tavla av det svenska folkets armod, nöd och förtryck»³. Påvekyrkan hade en djup skuld i detta⁴. Men den var inte ensam brottslig, den delade ansvaret med aristokratien. I ett av sina brev beklagade Schönberg, att han inte hade nog utrymme för en fullständig bild av den aristokratiska regeringens »uselhet»⁵. Trygghet till liv och egendom var inte att räkna med som en följd av samhällets lagar utan som en förmån, vilken man ofta med vapen i hand måste skaffa sig själv. »Men samma makt, som man därtill behövde, kunde ock användas till andras förtryck, till att undandraga sig all lydnad för lagar och styrelse»⁶. Samhället slets sönder av dessa oordningar. Folket måste erkänna den gamla sanningen, löd Schönbergs slutsats, att »mångas välde är en bedräglig frihet, som mest betungar den största mängden av ett rikets inbyggare»⁷.

Schönberg trodde sig veta, vad det var som fattades den senare medeltidens Sverige. För att komma närmare sitt mål — stärkt makt åt konungen — hade hovpartiet tidigt

¹ Anders Schönbergs brev, utg. av S. Kellin; Inledning av O. Wieselgren, s. 20 f.

² Samling av historiska brev etc. 2, s. 86 f., 112, 115, 237; 3, s. 48.

³ Ibidem 2, s. 78.

⁴ Ibidem 2, s. 86 f.

⁵ Ibidem 2, s. 106.

⁶ Ibidem 2, s. 129 f.

⁷ Ibidem 2, s. 86.

intresserat sig för läran om maktens delning. Tanken hade fått sitt första markanta uttryck i Grönhagens memorial 1755. Riksfäderna hade, skrev Grönhagen, avstått så stor makt till konungen, som de funnit honom behöva till att hägna friheten och kuva självsvaldet; balans, jämvikt mellan konungen å ena sidan och råd och ständer å den andra var själen i 1720 års ursprungliga regeringsform¹. Tesens riktighet var tvivelaktig, men det var ett uppslag att ta vara på när det gällde att rädda åtminstone något av makt åt konungen. Anders Schönberg följde den linjen, och i de förenade utskotten 1769 hävdade han: »Alla de lärde män, vilka handlat om jure publico, hava nogsammt beskrivit nödvändigheten av balanser uti stater»². Vad de lärde — Schönbergs store auktoritet var Montesquieu — hade förkunnat, kunde man finna bekräftat i Sveriges författningshistoria. I det gamla svenska regeringssättet hade funnits balans, utvecklade Schönberg i sina historiska brev. Den hade bestått däri att riket styrdes av en konung, av vilken berodde allt vad vanligen innefattas under namn av riksstyrelse; konungen och hans folk deltog gemensamt i den lagstiftande makten; vad som behövdes till statens allmänna behov beviljade folket av sin egendom; dessutom fanns en borgen för folkets frihet och säkerhet i den oryggliga grundregeln, att ingen utan laga skäl borde skadas till liv eller lem eller avhändas sin egendom; och för att så mycket säkrare undvika alla misstag dömde konungen inte sådana mål ensam utan med sin konunganämnd. På det sättet hade man redan i gammal tid skapat den rätta föreningen av samhällsmyndighet och frihet³. Despotismen hade varit lika okänd som de huvudlösa samhällen man ofta orätt hedrade med namnet fria, där varje tilltagsen medborgare kunde regera med konungamyndighet. Efter den senare medeltidens vanstyre hade

¹ L. Stavenow, De politiska doktrinernas uppkomst och första utveckling under frihetstiden, s. 41; F. Lagerroth, Frihetstidens författning, s. 459 f.

² E. Fahlbeck, s. 49; se även Lagerroth, s. 617 f.

³ Samling av historiska brev etc. 2, s. 57 f. Jfr en liknande uppfattning om en tidig svensk guldålder hos Anders Odel; Landberg, s. 6 f.

Gustaf Vasa återställt regeringssättet till vad det fordom varit och på allt sätt gjort sig förtjänt av det dyrbara namnet fäderneslandets fader¹. Men aldrig hade Sverige ägt ett styrelsesätt, så väl motsvarande dess urgamla författning liksom ändamålet med all borgerlig sammanlevnad — frihet och säkerhet — som under den nya regimen av 1772. Schönberg prisade högt Gustaf III:s »ömna och faderliga regering», hans »populära och milda regeringsprinciper»².

Anders Schönbergs historieskrivning var fullt medvetet tillrättalagd för politiska syften. Han var kunglig propagandist. Jonas Hallenberg ställde sig ett annat mål före, när han 1782 började ge ut Nya allmänna historien ifrån början av sextonde århundradet. I ett företal bekände han sin ambition. En hävdatecknare bör anse sig vara utan fädernesland, utan religion och utan stånd, och hans arbete skulle utvisa, att han visste detta. Uttrycksfullare ha få historiker formulerat sanningskravets förpliktelser.

Men Hallenberg förmådde trots allt inte bryta sig ut ur sin epok. Han var en son av 1700-talet och han var en beundrande lärjunge av den engelske historikern William Robertson. I den berömda inledningen till Carl V:s historia hade Robertson gått ganska illa åt feodalväsendet. Det hade, skrev han, berövat kungen nästan alla hans rättigheter och bragt det ringare folket i ett tillstånd av fullkomlig träl-dom. »Adeln, icke vidare återhållen av något band, utarmade varann med oupphörliga krig, förtryckte sina underhavande och förolämpade sin konung»³. Fördömandet av det aristokratiska självsväldet var ett ledmotiv hos denne typiske sjuttonhundredtalsman, som mätte alla politiska organisationer med den upplysta despotismens rationellt ordnade statsväsen som måttstock⁴. Hallenberg följde villigt i mästarsens spår. Också han skrev en lång inledning, där han beklagade »de

¹ Ibidem 3, s. 78; se även 2, s. 1, 61, 75; 3, s. 44 f., 301 f.

² Ibidem 2, s. 1, 70 f., 73 f.

³ I, s. 22; se även s. 20, 24, 27, 41 f., 60 f., 63 f., 83 f., 97 (sv. övers. 1800).

⁴ E. Fueter, Geschichte der neueren Historiographie, s. 368.

elaka herrarnas ok» och »det aristokratiska tyranniet». Helt i Robertsons anda är en sats som denna: »Vasallernas självsvåld emot sin överherre, ej mindre än deras omänsklighet emot det ringare folket måste allt mer och mer erfara ett billigt motstånd»¹. En iögonenfallande tendens fick skildringen av finanskrisen i Frankrike i början av 1500-talet. För försvarets skull hade det blivit nödvändigt, att alla franska städer bisprungo med lån eller frivilliga sammanskott. Men överallt undandrog sig de förnäma dessa besvär, och konungen vågade inte rubba deras åberopade privilegier. Följden blev inte bara den, att de ringare i landet blevo alldeles utblottade. Konungen måste sälja en del kronogods för att kunna skrapa samman vad som behövdes i statskassan. Till råga på allt voro de franska magnaterna nog obilliga att utnyttja rikets behov till att främja egna fördelar. Genom köp slog de under sig kronans egendomar och bidrogo på det sättet till kronans försvagande för framtiden². Hallenberg tycktes också vilja ge sin egen tids adel något att tänka på när han skrev: »Det är ej ovanligt att under namn av privilegier försvara gamla missbruk, ehuru ögonskenligen de äro skadliga för det allmänna»³. Vidare drog Hallenberg den lärdomen ur historien, att om regeringen i en stat inte har tillräcklig makt och undersåtarna inte visa tillbörlig lydnad, måste följderna med nödvändighet bli inre skakningar⁴. Lärdomen, som ju inte saknade aktuellt propagandavärde, har Hallenberg i ett annat sammanhang uttryckt så: »I alla riken, där en del undersåtars myndighet för mycket fått gripa omkring sig, är man alltid rädd för upplysta och raska regenter samt älskar mer minderårighets- eller främmande regering»⁵.

Jonas Hallenberg stod väl till boks på aller högsta ort. Han blev 1784 utnämnd till rikshistoriograf vid Anders Schön-

¹ Nya allmänna historien I, s. XXXI; se även s. VII, XXII, 37, 77, 250.

² Ibidem II, s. 26 f.

³ Ibidem I, s. 38.

⁴ Ibidem I, s. 35.

⁵ Ibidem I, s. 166.

bergs sida. Året förut hade han fått en vink om att han borde ta upp skildringen av Sveriges historia, där Olof von Dalin slutat, eller vid Carl IX:s död. Hallenberg grep sig verket an, och 1790 publicerades första bandet av Svea rikets historia under Gustaf Adolf den stores regering. Ytterligare fyra band följde. Det femte och sista förde skildringen fram till år 1626.

Hallenberg saknade inte beröringspunkter med sin store föregångare. Gemensam med Dalin hade han misstron mot aristokratiens intentioner och en viss faiblesse för den kraftfulle monarken. I en liten återblick i första bandet framhöll Hallenberg, att medeltidens herrregering hade dämpats av Gustaf Vasa genom hans stora personliga förmögenheter men väckts till liv igen under hans söner. Med påtaglig antipati skildrades herrarnas »regeringssjuka» i samband med Sigismunds val till kung i Polen. Den hade botats av Carl IX tack vare dennes »personliga drift och allvarsamhet»¹, men efter hans död hade ett nytt tillfälle yppat sig att inskränka kungamakten. Rådet lyckades stadga åt sig en medlarerätt, som gav det ställningen av medelstånd mellan konungen och folket och samtidigt möjlighet att försvaga bådas inflytande². Lyckligtvis förstod Gustaf Adolf att mer grunda sin makt på kärlek och förtroende än på lagar och avhandlingar. Även de svenskar, som fattat det bitraste hat till Carl IX och av den anledningen eller »av egennyttan och regerings-sjukan låtit sig förföras till lastbara anläggningar emot sitt fädernesland . . . funno i hans [sonens] ädelmod så många ämnen till vördnad och kärlek, att själva ondskan stod försagd och även nedriga själar kunde hoppas förmå upplyfta sig till ädla tänksätt vid den förtjusande syn, då en ung hjälte, redan känd av ärofulla förrättningar, uppstiger på sina förfäders tron»³.

¹ Om Carl IX heter det på ett annat ställe, att han var »lika känd för sin stränghet som för drift vid riksstyrelsen samt nit för fäderneslandets välfärd och anseende». Svea rikets historia etc. I, s. 83.

² Svea rikets historia etc. I, s. 222 f.

³ Ibidem I, s. 236 f.

Någon karakteristik av herrarna på Gustaf Adolfs tid gav Hallenberg inte. Men han lade fram för läsarens ögon en rad dokument — besvärsskrifter och räfsteakter. Det blev ingen smickrande bild av de vittnesmålen. Att undandraga sig skatter, att försumma rusttjänsten, att förtrycka bönderna var brott, som gång efter annan kunde läggas adeln till last. Ett enda exempel bland Hallenbergs många må anföras. Regeringen hade stora bekymmer att få medel till den fjärde och sista betalningen av Elfsborgs lösen. Mycket innestod från de gångna åren för fattigdoms skull. Men uppbornsmännen klagade mest över att de förmögnare visade motvillighet, att adeln sökte draga sig undan betalningen. Det förekom konungen sällsamt, heter det, varför resten av Elfsborgs lösen var större i Östergötland än i andra landsorter, och därför befallde han uppbornsmännen »att den utfordra utan försyn för något stånd, och om några av adeln funnos som därmed gjorde uppskov skulle deras gods sättas i kvarstad. Samma befallning avgick till andra landsorter»¹. Åtskilliga knep voro i bruk när det gällde hemmanens natur för att adeln skulle komma undan skatter². Vidare hade det gamla domstolsväsendet i landsorterna förlorat sin ursprungliga mening och förvandlats till »ett ensidigt välde endast åt de mäktigaste i landet». Hovrättsinrättningen hade väl härvid betytt någon liten inskränkning, men mer tycks konungen inte ha vågat eller varit i stånd att åstadkomma³. Åtskilligt hade Hallenberg också att berätta om böndernas svåra betryck. Men bedrövligast var, framhöll han, att så litet stod att vinna genom rannsaking och dom trots konungens vilja att skydda den värnlösare delen av sina undersåtar. Endast några obetydliga mål avgjordes. »Mäktigare personer kunde dymedelst litet eller intet hindras i sina våldsamheter: De kommo icke tillstådes vid rannsaking

---

¹ Ibidem IV, s. 806 f.; se även V, s. 153.

² Ibidem I, s. 339 f.; se även IV, s. 493. Om vårdslösheten vid rusttjänstens underhållande, se I, s. 403 f., II, s. 445 f., IV, s. 568 f.

³ Ibidem V, s. 154 f.; se även s. 159 f.

ningarne: Åtlydde varken konungens egna eller hans ombuds befallningar»¹. Detta gällde närmast Finland, där herrarnas våldsamt blev särskilt ödesdiger. Någon enstaka gång kunde Hallenberg bryta mot sin regel att låta aktstyckena själva tala och säga sin mening rent ut om den svenska aristokratien. Han berättade att Gustaf Adolf ville utnyttja den korta vilan från kriget 1624 för att befordra rättvisan i landet. Ty visst var, slog Hallenberg fast, »att i synnerhet de värnlösare undersåtarne med allvarsamhet behövde fredas, då allmän fattigdom och långvariga krig givit de rike och mäktige så många tillfällen att förtrycka, gjort förtrycket till en vana och liksom förvandlat till hävd, att lag och rättvisa måste tystna för makt och rikedom»².

Det var i femte delen av sin historia, som Hallenberg nedskrev dessa ord. Någon fortsättning på verket kom aldrig. Man har undrat över anledningen. Självt har Hallenberg endast en gång — i en skrift från 1816 — direkt berört denna sak. På kunglig uppmaning hade han gripit sig an med det mödosamma värvet, skrev han, men varken ämnet eller tiden hade tillåtit dess fullbordan. Att ej skriva sann historia är ett skändligt dåd, tillade Hallenberg; därför hade hans studier riktats mot ett annat håll³. Vad var det för ett hinder som ämnet lagt i Hallenbergs väg? Ett brev av okänt datum visar, att man på inflytelserikt håll har velat undertrycka tendensen till aristokratfientlighet i historieskrivningen. »I anseende därtill», skrev Hallenberg en gång till riksrådet Fredrik Sparre, »att Eder Excellence behagade nämna att uti mitt arbete kunde befaras förekomma något, som tycktes röra någon ofrälse fråga, har jag noga granskat och ändrat sådana ställen samt limiterat åtskilliga utlåtelse, och där något dylikt omtalas, skall jag vid tryckningen visa det för Eder Excellence, innan det blir rentyckt. Mitt ända-

¹ Ibidem IV, s. 497.

² Ibidem V, s. 146. Om böndernas svårigheter i samband med förläningsväsendet, se även II, s. 762 f.

³ N. Ahnlund, *Historieskrivaren Jonas Hallenberg*, *Svensk Tidskrift* 1923, s. 117 (även tryckt separat).

mål är att skriva Historien, och således långt högre och ädlare än att jag av uppsåt vill skriva någon partiskrift»¹. Men man tycks ändå inte ha blivit nöjd. Onådiga hälsningar och okunniga omdömen gjorde Hallenberg så desperat, att han flera gånger ville kasta pennan. Hans vän Carl Christoffer Gjörwell sökte lugna honom. »Var döv, skriv och tryck», heter det i ett brev från Gjörwell sommaren 1795². Men Hallenberg förmådde inte fortsätta, han avbröt sin historie-skrivning följande år. Längre fram förklarade han, att intet ämne i svenska historien har varit så farligt att vidröra som detta. »Jämväl en hävdatecknare som, att förtaga allt sken till misstankar om partiskhet, sammanfattar sina dithörande berättelser av själva orden i gamla handlingar och konungabrev, kan icke undgå bestraffningar»³. Några år efter Hallenbergs död uppgav Johan Henrik Schröder i sitt minnestal 1838, att Hallenberg tyckt sig märka, ju mer arbetet framskred, »något misshag på samhällets höjder och en viss liknöjdhet hos de tongivande i litteraturen». Även Geijer kände denna tradition och ställde frågan, vad som kan ha kommit förargelsen åstad och lett till en förment officiell eller halvofficiell erinran till författaren. Geijer gav själv svaret: »Hallenbergs sanningsfulla framställning av en del aristokraters förfarande, vilket tyddes till ett anfall på aristokratien i allmänhet. Så berättas det; och så lär det vara»⁴.

I själva verket var aristokratfientligheten mycket våldsammare hos Jonas Hallenberg, bondsonen från Småland, än som någonsin röjdes i hans tryckta arbeten. Den bröt ohämmat fram i ett utkast till Gustaf III:s historia, ett utkast som troligen inte var ämnat att offentliggöras i Hallenbergs livstid och inte heller sedan har blivit publicerat. Inledningen är ett aktstycke, som från början till slut genomströmmas av den häftigaste ovilja mot adelsinflytandet i Sveriges historia och av en varm känsla för den starka

¹ Publicerat av K. Kumlien i Hist. Tidskrift 1934, s. 42.

² Ahnlund, s. 118.

³ Ibidem, s. 121.

⁴ Saml. skrifter (Landquists uppl.) XI, s. 215.

kungamakten¹. Hallenberg talar om »desse till Sveriges för-därv uppkomne mäktige ätter, denna så kallade adel», om »desse tusentals förtryckare», vilka alltid fört »det obestämda och missbrukade ordet frihet» som sin devis. Hela hans perspektiv över historien domineras av motsättningen mellan kungamakt och adelsvälde. Det var hans fasta övertygelse, att Christinas förmyndare sökte göra riket till högadelns enskilda egendom, och han yttrade misstankar om att de båda reduktionskungarna Carl X Gustaf och Carl XI förgiftats av aristokrater. Att Carl XII undanröjts genom ett mordskott var för Hallenberg en odiskutabel sanning.

Därmed är kulmen nådd av den aristokratfientliga strömning, som under hela 1700-talet gått fram genom svensk historieskrivning. Ingen av dess mera betydande representer har stått helt vid sidan om. Det kan ha funnits ett mer eller mindre av tendens i deras arbeten, men en viss opinion har alltid brutit igenom. Att det existerat ett samband mellan denna historieskrivning och den aktuella politiken är påtagligt. Medan en rojalistisk propagandaskald lät »aristokrati» rimma med »våld och tyranni», menade sig historieskrivningen kunna ge faktiska bevis för dessa företeelsers sammanhang². Historieskrivningen under 1700-talet har obestriddligen gått politiska ärenden, den har gynnat den ledande kungamaktens idé.

V.

Det fanns ännu ett politiskt spänningsförhållande i tiden, som kunde utlösa aristokratfientliga manifestationer.

Efter den stora revolutionen och adelsprivilegiernas

---

¹ Ahnlund, s. 120. Se även H. Valentin, *Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning*, Scandia 1941 (Bd XIV), s. 7 f.

² Historieskrivningen under 1700-talet har skapats »under ständigt hänsynstagande till samtida förhållanden, ofta på officiell beställning, och utgjort en form av lärd publicistik. Alstren av denna pragmatiska historieskrivning voro vapenarsenaler för dagens meningsutbyten i brännbara ämnen». E. Lönnroth, *Modern historievitenskap* (i *Vetenskap av i dag*, 1940), s. 169.

likvidering i Frankrike blossade striden mot »aristokraterna» upp även i Sverige. Angreppen hade nu en skarp social tillspetsning, de gällde adeln i dess helhet som privilegierat stånd. Den materiella och andliga utvecklingen i landet hade redan under frihetstiden fört de ofrälse fram till en sådan position, att de börjat känna adelns företrädesrättigheter som anakronismer. Nordencrantz och Chydenius hade hävdad det produktiva arbetets ära och värde. Köpmän och bruksägare hade börjat samla betydande förmögenheter, det hade över huvud stärkt borgarnas självkänsla, att statsmakterna visat så mycket intresse för dem och deras näringar. Att under många och långa perioder sitta i riksdagsutskott hade skaffat de ofrälse erfarenheter, som ökat deras känsla även av politisk kapacitet. Och dessutom — ingen kunde längre med fog säga, att de ofrälse barn stodo tillbaka för adelns i fråga om sådana bokliga färdigheter, som banade väg till ämbeten och tjänster. Ofrälse barn fingo vid läroverk och universitet en väl så solid utbildning som många adelsbarn¹.

Spänningen mellan stånden och förkänslan av den stundande kraftmätningen hade bland annat tagit sig det uttrycket, att man sökt historiskt motivera sina åsikter och sina anspråk i privilegiefrågor. Den ofrälse hävdaforskningen hade givit ett märkligt resultat i en skrift av J. H. Eberhardt, en lärd samlare som 1769 gav ut ett Försök till pragmatisk historia om frälseståndet i Sverige ifrån de äldsta tider. Eberhardt byggde huvudsakligen på Hadorph, Dalin och Botin. Så tillvida såg hans skrift ganska objektiv ut, som han endast redogjorde för privilegier, besvär, resolutioner och liknande aktstycken. Men sammanställningen rörde trots allt hans ofrälse sympatier.² Skriften blev ett stilla preludium till den broschyrstorm, som bröt lös året därpå efter den famösa befordringsfrågan vid Åbo hovrätt. Bördsprivilegierna ha inte längre något berättigande, löd

---

¹ F. Lagerroth, Frihetstidens författning, s. 637; P. J. Edler, Om börd och befordran under frihetstiden, s. 102 f., 127.

² Edler, s. 129 f.

förkunnelsen från det ofrälse lägret, det finns ingen annan grund för den ena människans överlägsenhet över den andra än den personliga förtjänsten¹. Här om stred man även i den publicistiska fejd, som började 1792 och som i inte ringa grad var inspirerad av fransk broschyrlitteratur. En människas värde ligger inte i härstamningen, inte i namnet utan i hennes duglighet, skrev Philipson i sin ryktbara broschyr om det ärftliga adelskapet. Man kan inte genom uppfostran utveckla andra gåvor än dem som naturen förunnat. Därav framgick »den stora och klara sanning, att ingen annan företrädesrätt gives än egen förtjänst»². Dessa åsikter ansågos av samtiden så djärva »som ingen i Sverige förut drömt», och det kom ut en mängd tidningsartiklar och stridsskrifter för och emot. Även en relativt moderat tidning som Extra Posten gjorde ständiga utfall mot »aristokraterna» och »de stora»³.

Aristokratfientligheten låg ännu i luften, när Erik Gustaf Geijer kom till Uppsala. Genom ett par av sina lärare och genom studier av en rad upplysningstänkare blev Geijer förtrogen med tidens frisinnade idéer⁴. Han visade en starkt demokratisk inställning, när han 1803 författade en prisskrift om Sten Sture d. ä. Det lände riksföreståndaren till stor heder, att han låtit bönderna få tillbaka den del i lagstiftningen, som de haft från uråldriga tider. Det frö till fördärv, som låg i det växande adelsväldet, var därmed förstört.⁵ Även i Geijers gradualavhandling av 1806 om medeltidens samhällsanda föll domen hård över herremännens stånd, som utbredde sin makt »till konungarnas förfång och folkens fördärv»⁶.

¹ Lagerroth, s. 641 f.; Edler, s. 133 f.

² Cit. efter A. Söderhjelm, Sverige och den franska revolutionen II, s. 112. Se även J. Viktor Johansson, Extra Posten 1792—1795 I, s. 53 f.; S. Arvidson, Thorild och den franska revolutionen, s. 203 f.

³ Johansson, s. 45, 47, 50 f., 53 f.

⁴ Se förf:s Geijer som politiker, s. 5 f.

⁵ Ibidem, s. 21 f.

⁶ Ibidem, s. 32 f. Som Blanck anmärkt är det kanske framför allt

Det är ganska troligt, att Geijer nu lärde känna även Friedrich Rühs' författarskap¹. Första delen av *Geschichte Schwedens* kom ut 1803, den femte och sista 1814. I vissa avseenden stod denne tyske historiker, som var svensk undersåte, rätt fri i förhållande till sina svenska föregångare. Han hade obestriddligen en mera opartisk och historisk uppfattning av medeltidskyrkan än de, 1700-talets förakt för hierarkien delade han inte.² Ingen hade tidigare kunnat formulera en sats som denna: »Ehuru hierarkien var en källa till mycket ont fordrar likväl rättvisan att erkänna det goda hon åstadkom i politiskt hänseende: utan hennes motstånd skulle konungamakten allena hava frodats och, i detta obildade tidevarv, urartat till en fruktansvärd despoti».³ Men aristokraterna och deras verksamhet bedömde han annorlunda. Också de gjorde nog kungarna makten stridig, men därav hade landet ringa gagn, menade Rühs. Han framhöll särskilt, att det var herrarnas egenmäktighet, som stod i vägen för lagens tryggnad under medeltiden. Albrecht av Mecklenburg hade låtit utfärda en sträng förordning för att främja den allmänna säkerheten. »Men tiden var ej inne, då borgerliga samhällets skönaste frukt, lagens helgd, kunde bringas till mognad: själva de mäktige och förnåmde föraktade den; förlitande sig på sin styrka begingo de mot de svage och ringare en hop våldsamheter, varvid desse fåfängt anropade lagens beskydd».⁴ Att överheten var så beroende av herrarna var en orsak till mycket elände i landet. Ingen god inrättning som fordrade en stark och endräktig vilja kunde

Robertsson man här skymtar i bakgrunden; Geijers äreminne över Sten Sture d. ä., i *Studier* tillägnade Henrik Schüek 1905, s. 221.

¹ När Rühs' handbok i medeltidens historia kom ut i svensk översättning 1823—24, var den försedd med ett förord av Geijer. Det heter där om Rühs' svenska historia, att den är »ej blott utan jämförelse det bästa av främmande arbeten om Sverige: den är på det hela inom oss och av oss själva ännu oöverträffad.»

² L. Stavenow, *Friedrich Rühs' betydelse för svensk historia*, Nord. Tidskrift 1918, s. 325.

³ *Svea rikets historia*, (sv. övers. 1823—25) I, s. 253.

⁴ *Ibidem* I, s. 309.

genomdrivas. Rådet gav sig nog sken av att föreställa svenska folket. Men hur skulle en konsekvent regering vara möjlig, frågade Rühs, när det alltid var enskilda fördelar och inte det allmännas väl, som var målet för rikets herrar? ¹ Där emot ville Rühs tillbakavisa de anklagelser, som traditionellt riktats mot kretsen kring Erik Sparre. Han ansåg bevisen för herrarnas gripande efter makten svaga, alltsamman var endast beskyllningar av den uppbragte konungen ².

Men att aristokratismens anda inte var död kunde Rühs konstatera, när han kom fram till årtalet 1611 och Gustaf Adolfs konungaförsäkran. Då lyckades adeln förvärva privilegier, som voro alldeles oerhörda i Sverige och som upphöjde detta stånd vida över alla de andra stånden i riket; »därigenom utsåddes ock fröet till de aristokratiska tänkesätt, som sedermera härskade bland detta stånd». ³ För Gustaf Adolfs tid blev Hallenberg en ofta anlitad auktoritet, i hans anda är också skildringen av adeln skriven. Med många exempel från Hallenberg sökte Rühs visa hur adeln missbrukade sina rättigheter. Man undanhöll kronan vad kronan tillhörde, men framför allt gjorde man livet surt för bönderna. Man bortdrev dem från deras hemman, pålade dem egenmäktigt skatter och kontributioner, förtryckte dem med ett evigt herrgårdsarbete och misshandlade dem, och även adelns tjänare tilläto sig gräsliga våldsamheter ⁴. Ännu värre blev läget för bönderna under förmyndaretiden, hävdade Rühs. Alla författningar voro då endast beräknade på adelns fördel. Från den tyska statsrätten kom den föreställningen in i landet, att adelns medlemmar voro omedelbara men de övriga stånden endast medelbara undersåtar. Därmed ville man antyda, att adeln ensam berodde av kronan men de övriga stånden närmast av adeln. »Bönderna voro nu alldeles förlorade samt helt och hållet givna till

---

¹ Ibidem II, s. 235; se även I, s. 134, 262 f., II, s. 184, 231.

² Ibidem III, s. 385.

³ Ibidem IV, s. 196; se även s. 198.

⁴ Ibidem IV, s. 476; se även s. 447 f.

pris för godtycket»¹. Godsägarna voro till större delen officerare, som voro vana vid att på ett vilt sätt behandla sitt folk, och de mäktigaste gingo före med dåligt exempel. Naturligtvis, tillade Rüh's förstående, skulle de andra stånden gripas av förbittring mot herrarna. Själv gjorde Rüh's inget försök att försvara dem, han utlämnade dem åt sina läsares indignation. Hans historieskrivning betecknar inte något brott mot det traditionella aristokrattfördomandet.

Som vikarie för historieprofessorn Fant² höll Geijer på våren 1816 föreläsningar över Sveriges historia under unionen. Han berättade bland annat om det världsliga frälsets uppkomst, han skildrade hur adeln blev en statsadel, ett privilegierat och offentligt stånd. Men, tillade Geijer, ju mer adeln »skilde sig från folket, ju mer kändes behov att hålla detta i tygel, och så se vi från Birger Jarls tider åtskilliga försök till stadgande av allmänna lagar. Men under det lagen tar i sin hand vården om den borgerliga säkerheten bliva lagstiftarna — de privilegierade stånden, själva allt mera laglösa»³. Den anklagelsen var gammal i historieskrivningen, den hade rests redan av Dalin och han hade för dess riktighet åberopat Montesquieus auktoritet. Geijer hade läst dem båda, han beundrade Montesquieu⁴. I fortsättningen av sin föreläsning framhöll Geijer, att folkets politiska inflytande efter hand försvann. »Svenska historien blir en historia om de bägge privilegierade stånden. Alltifrån Magni Erikssons minderårighet är deras övertikt över konungamakten, deras välde över folket avgjord». I Kalmarunionen såg Geijer ingenting annat än en aristokratisk konfederation, beräknad endast på aristokratiska intressen. Det var så bekvämt för aristokra-

¹ Ibidem IV, s. 476 f.

² Fants egna Utkast till föreläsningar över svenska historien äro i stort sett endast ett kronologiskt skelett. Men även där talas på ett ställe om aristokratien under medeltiden såsom »orsaken till så många olyckor»; I, s. 129.

³ Handskrift E. 107 (Uppsala universitetsbibliotek), s. 23 f.

⁴ Geijer citerade Dalin upprepade gånger i sitt äreminne över Sten Sture, Montesquieu i flera av sina tidigare skrifter (se särskilt Saml. skrifter I, s. 364, not 2.)

terna med utländska kungar, förklarade Geijer i ett annat sammanhang. Man fruktade nämligen dessa kungar, och därför fingo de inte regera med den makt, som lagen tillät utan enligt särskilda kapitulationer. Och i de valartiklar, som Christoffer av Bayern måste underteckna, var nästan hela den kungliga makten lagd i rådets händer¹. Geijer ogillade Kalmarunionen även av ett annat skäl. Han ansåg Danmark avgjort oskickligt att främst representera de skandinaviska folken, därför att själva grunddraget i det nordiska samhällslivet hade utplånats där. »Allmogen var i trældom. Hela statsmakten låg hos en övermodig och tygellös adel, och grundsatserna av det oinskränktaste fåvälde var vad som spridde sig över hela Norden från den danska unionstroken»². Till sist väcktes genom yttre och inre olyckor folkets motstånd, det fick ledning av Engelbrekt och Sturarna, och med Gustaf Vasa intog det äntligen den plats i historien, som det höljt med odödlig ära³. Visserligen var ett parti verksamt bland de gamla släkterna, som ville begagna sig av oredorna under Gustaf Vasas söner för att störta Vasadynastien och återinföra »unionstidernas tygellösa aristokrati». Men räddningen kom genom Carl⁴.

Det ligger i öppen dag, att denna Geijers bild av samhällsliv och politiska motsättningar under medeltid och 1500-tal var starkt präglad av 1700-talets uppfattning. Aristokraternas gärningar och strävanden stå tecknade i mörka färger. Laglöshet och hänsynslöst maktbegär ange deras väg. Med tillfredsställelse såg Geijer att planerna på en aristokratisk restauration under 1500-talet misslyckades. Så mycket bitt-rare blev undertonen i hans skildring, när han i sina föreläsningar kom fram till den regim, som följde på Gustaf Adolfs död. Den lysande tavlan av förmyndarregeringen under Christinas minderårighet hade en skuggsida, framhöll

¹ E. 107, s. 141; även s. 135.

² E. 107, s. 147.

³ E. 107, s. 24 f. Jfr E. Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen, s. 121 f.

⁴ E. 109, s. 985; jfr skildringen av aristokraternas planer under Sigismunds frånvaro i Polen, E. 108, s. 588 f., E. 109, s. 991.

Geijer. »Och skuggorna bli mörkare, om vi se denna regering i sitt förhållande till ständerna. För att på en gång utsäga det: Axel Oxenstiernas maxim i den inre styrelsen var att så mycket som möjligt upphöja det första ståndet eller adeln och ej så mycket hela detta stånd som första klassen däri, de gamla, rika och mäktiga släkterna». ¹ Geijer slog fast, att rikskanslern var den mest avgjorde anhängare av den aristokratiska formen för en författning. Och allt i denna tid fann Geijer ägnat att upphöja adeln. ² Krigen hade höljt den med ära men också samlat rikedomar i dess hand, under det att folket utarmades. ³ Van att befalla i främmande land hade adeln hemfört anspråk, som inte väl rimmat sig med de gamla sederna. »Den ville gälla hemma genom rätten vad den borta gällde genom vapnen. Så fördes det första ståndet genom själva saken till en makt och till fordringar, som med de övrigas rättigheter snart ej kunde bli förenliga». Om Axel Oxenstiernas syftemål vittnade »hans regeringsform» efter konungens död liksom också »själva regeringen efter denna regeringsform, som lade högsta makten i få med varandra befryndade familjers händer». Geijer ville inte bestrida, att dessa aristokrater också ägde stora egenskaper — allvar i sinnelaget, överlägsenhet i att handha affärer, grundlig lärdom. Men aristokratiska grundsatser voro så inväxta hos stormännen, »även hos de bästa av dem»,

¹ E. 109, s. 1152 f.; även s. 1161 samt E. 110, s. 16 f.

² E. 109, s. 1160.

³ Även s. 1250 f.; »Folket hemma var utarmat, hade länge tagit ära i verdergällning för eländet, tills de förmärkte att denna samma ära, som blev dem så dyr utan att någon märklig portion därav kom på [gemene] man, hade givit anförarna en ofantlig vinning. Dessa anförare, den högre adeln, som satt vid styret, och militärbefälet, syntes ensamma ha dragit frukten av erövringarna, dels såsom belöning för gjorda lysande tjänster, dels såsom bytte, dels med rätt, dels med orätt. Kronan var fattig och fortfor icke dess mindre länge att vara ädelmodig. Folket var fattigt och begynte bli otacksamt. Den högre adeln, de högre ämbetsmännen voro ensamt rike». Även E. 110, s. 15. Geijer använde sig, delvis ordagrant av de citerade satserna, när han 1826 höll sitt inträdestal om »Den store Gustaf Adolfs tidevarv» i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien; Saml. skrifter III, s. 351.

att de voro blinda för den enklaste rättvisa, så snart det var fråga om de andra ståndens anspråk.

Geijer berättade vidare om hur böndernas rättigheter kringskuros, hur man i stället för riksdagar kallade utskottsmöten, där bönderna inte fingo vara med. Men värst av allt var att högadeln sökte driva bort bönderna från deras jord. »Hemma var bonden utsatt för mångfaldiga pressningar av adelsmannen, som från främmande land hämtade nya begrepp om adlig frihet och bondens rätt. I synnerhet voro de bönder att beklaga, av vilkas skattehemman kronans ränta blivit till frälseman förlänt. Det fanns intet medel, som ej frälsemannen i sådant fall nyttjade för att jämte räntan komma åt själva hemmanet och få det under full frälserätt»¹. Genom mångfaldigade dagsverken, fängelse och annan obarmhärtig medfart sökte frälsemannen göra bonden utfattig och uppgiven för att tvinga honom att godvilligt avstå sin ägande rätt. När ingenting annat hjälpte lät han utskrive bonden till soldat och bragte så hans hemman i ödesmål². Adeln gjorde också kronan stor skada genom att utsträcka sin säterifrihet, och sedan måste de fattiga pressas till att undsätta kronan för denna skada. Allmogens tunga blev ännu hårdare därigenom, framhöll Geijer, att regeringen skred till förpantning och försäljning av kronans gods och räntor. Och avsikten var helt enkelt den att bringa större delen av rikets jord i adelns ägo. »Utländska begrepp, varom man ej i Sverige hört talas allt sedan Calmarunionen, då det hette att var adelsman är konung över sin egen landbo, började alltmer spridas och komma i omlopp. Man begynte i denna tid att sätta skattebondens hela ägande rätt till sin jord starkt i fråga, ehuru ingenting av hela vår historia är så klart, som att han besitter den med full ägande rätt»³. Geijer ville också låta sina åhörare förstå, vilka ödesdigra följder dessa adliga begrepp kunnat få för bondeståndets

¹ E. 109, s. 1164 f.

² Jfr ur en föreläsning v. t. 1817: »Denna tidens handlingar äro fulla av bevis på det förtryck adelsmannen tillät sig att utöva.» E. 110, s. 21.

³ E. 109, s. 1170.

framtid. Enligt 1634 års regeringsform hade ingen annan något ord på riksdagarna än den som var bofast, d. v. s. jordägare (§ 46). Men detta hade snart kunnat få en sådan uttydning, framhöll Geijer, att bönderna förlorat säte och stämman på riksdagarna och därmed förmånen att räknas bland rikets stånd. »Till detta resultat lutade redan allt, och troligen hade det gått i verkställighet, om ej ett annat stånd satt sig i spetsen för böndernas opposition»¹. Det var prästeståndet, »som vi nu för första gången se uppstiga som försvarare av folkets rätt och frihet».

När 1700-talets historieskrivare haft en udd vänd mot aristokratien, har det vanligen legat ett politiskt syfte där bakom. Man har velat inge läsaren den uppfattningen, att oordning och självsvald var någonting, som i allmänhet kännetecknade aristokratiska regeringar. Man har velat komma själva den aristokratiska regeringstypen till livs. Geijer hade inte någon sådan avsikt. Vill man ha litet politik med, yttrade han en gång i en föreläsning hösten 1815, vill man se hur politikens begynnelse ser ut ungefär överallt, så bör man inte göra det »för att lära sig tala illa om politiken, som också är en Guds gåva, utan för att lära sig döma mildt och mänskligt»². Så berättade Geijer om lagstiftningens begynnelse, han framhöll att laglösheten inte upphörde med de första lagarna, den flyttade endast högre upp, bland lagstiftarna själva — »det är byggmästarna, som sedan de fört byggnaden i höjden störta varann ner av murarna». Geijer tillade: »Brotten må man avsky eller snarare med handen på sitt eget bröst frukta. Men olyckan skulle man var hon finnes beklaga. Dessa störtade äro les enfants perdus i striden för den börjande samhällsordningen — offer som blött för många kommande släkten». Det var med sådana ögon Geijer ville se och bedöma även unionstiden. Den betydde visserligen ett övermått av laglöshet och förtryck, gruvliga oordningar och många brott. Men Geijer önskade, att

¹ Ibidem, s. 1171.

² E. 106, s. 733.

också det skedet trots allt skulle »hellre beklagas än bittert lastas»¹.

Det var inte just någon idealiserad bild, som Geijer tecknade av den svenska adeln under dess makts dagar. Hans skildring ville visa, hur adeln både under medeltiden och under drottning Christinas minderårighet drivits av ett hänsynslöst maktbegär och hur den utnyttjat sin ställning för att endast se sig själv till godo. Adelns politik framstår som en fullständigt skrupelfri intressepolitik. I sitt förhållande till de andra stånden har det politiskt ledande ståendet varit blint för den enklaste rättvisa. Med mycket få ord var det sagt, som fanns att säga till adelns beröm. Trots allt detta tog Geijer det ärfylliga adelskapet i försvar. Det är naturligt, yttrade han en gång i en föreläsning, att förtjänst ger personligt företräde. Men det är också riktigt, tillade han, att stora förfäders anseende och företräden övergå på ättlingen, att han på visst sätt är en representant av deras förtjänst. Det är intressant att se, fortsatte Geijer, huru folken löst uppgiften att förena de båda olika principerna för adel — börd och förtjänst. Folken ha fordrat, att börd och förtjänst skulle vara detsamma, att förtjänsten skulle gå i arv med börd. »Så har enligt den metoden att det svåra blir möjligt blott man ej anser det för omöjligt denna fordran å folkets sida verkligen uppehållit adeln, en oupphörlig påminnelse om dess bestämmelse har tvingat till bemödandet att svara däremot»². Lite senare strök Geijer under att det var långt ifrån hans mening att överhopa adelsståndet med förebråelser. »Det är tvärtom min uppriktiga mening, att vi äro det reparation skyldige. Under de svåraste omständigheter har det handlat sig värdigt»³.

Geijers skildring av adelns roll i Sveriges historia divergerar starkt från den uppfattning han principiellt hade om adelns roll i ett samhälle. Politiskt bekände han sig

¹ E. 107, s. 25.

² E. 107, s. 30 f.

³ E. 107, s. 45. Se vidare Hessler, Geijer som politiker, s. 170 f.

under dessa år till en organisk ståndslära av klassiskt-romantiskt ursprung. Hos Hegel hade Geijer läst, att av de två stånden i samhället var det ena ståndet det offentliga, det hade att representera själva samhällsintresset. Medlemmarna av denna aristokrati skulle inte fullfölja några egoistiska intressen utan leva för »das Sein und die Erhaltung des Ganzen der sittlichen Organisation»¹. Redan i början av 1810-talet var den teorien också Geijers. Det finns egentligen endast två stånd, skrev han 1812 i Iduna-uppsatsen Om historien, den bildade och den arbetande klassen. »Den senare betalar samhället sin skuld genom sitt arbete, den förra genom vishet, tapperhet, med ett ord: genom personligt värde. Den, på vars personliga värde staten räknar, hörer i den enda sanna mening till det ädla ståndet eller är adelsman»². Att befästa adelskapet genom att göra det ärftligt var inte heller någon så orimlig idé som vissa moderna förkunnare påstått, utvecklade Geijer vidare. Vad man ärver är egentligen sin uppfostran och på den beror all bildning. Motsvarade nu adeln i Geijers egen tid den ideella fordran han ställde på den? Geijer själv tycktes benägen att svara nej. Han fann att ett medelstånd hade vuxit fram, som gått om adeln i sann bildning, och han for ut i hårda ord mot den adel, som inte längre skattade lärdomen högt. Här fanns tydligen en motsättning mellan vad adeln enligt Geijers åskådning borde vara och vad den enligt hans erfarenhet verkligen var. När han några år senare föreläste om Sveriges historia, blev denna motsättning iögonenfallande skarp³. De som lyssnade, till hans framställning måste ha fått den uppfattningen, att adelns handlande alltid bestämts av det

¹ Se vidare a. a. s. 104 f.

² Ibidem s. 107.

³ J. Landquist har tidigare framhållit, att »det råder en motsättning mellan Geijers teoretiska åskådning av ståndsrepresentationen ända fram till hans avfall och hans samtida historiska skrifter» (Erik Gustav Geijer, s. 470). Med de sista orden tycks Landquist avse endast trettiotalsverket Svenska folkets historia. Geijers föreläsningar ha emellertid större intresse i detta sammanhang, eftersom de tillkommit samtidigt med utformningen av hans konservativa åskådning.

mest renodlade gruppintresse. De få ord Geijer hade att säga till adelns berömmelse kunna knappast ha förtagit huvudintrycket. Hans allmänt hållna försäkran, att adeln verkligen bemödat sig om att svara mot sin bestämmelse, måste hans åhörare ha haft svårt att förstå.

Det var till 1700-talets historieskrivare Geijer knöt an, när han gav sin skildring av svensk aristokrati dess bittra grundton. Han skulle ha kunnat nämna dem som sina föregångare, även när han prisade de stora kungarnas verk. Det var Gustaf Vasas ovanskliga förtjänst att ha räddat landet ur den »tygellösa aristokratiens» våld, och Carl IX hade avvärjt dess förnyade hot. Om Carl XI yttrade Geijer en gång, att han stod inte bara som den förste utan även som den bäste i sitt rike¹. Men det högsta uttrycket för beundran skänkte Geijer Gustaf III och hans revolution: »Vilket skönare skådespel än att se en ung konung i blomman av alla egenskaper, som fångsla och intaga hjärtan, lika djärv som lycklig återge enigheten åt ett söndrat folk, göra revolution utan blod, begagna sig av sin seger med mildhet och måtta, och, då han förmådde allt, själv sätta de gränser för sin makt, att den blev förenlig med folkets frihet. Det var som om en ny sol uppgått och sänt sina strålar in i allas hjärtan. Med vilken förtjusning överlämnade sig ej svenska folket åt sin medfödda naturliga böjelse att få älska, ja dyrka sin konung»². Lika spontant och helhjärtat som Geijer var rojalist var han också demokrat. I förmälningen mellan kungamakt och folkfrihet såg han liksom 1700-talets historiker något grundläggande för svenskt författningliv. Hans skildring av adelns jordpolitik under det tidigare 1600-talet visar, hur varmt han kände för böndernas sak och hur angeläget han ansåg det vara, att bönderna inte berövades sin gamla rätt att vara med i samhällsarbetet³.

Under åren som följde kom Geijer att framstå som en av de konservativas främsta intellektuella krafter. Han åtog

¹ E. 110, s. 363.

² E. 111, s. 879 f.

³ Jfr Hessler, Geijer som politiker, s. 95 f., 239 f.

sig att försvara även det ärftliga adelskapet. Adeln var, förklarade han, det »bibehållande» elementet i en stat, den var en motvikt mot demokratiska ytterligheter. När jämlikhetsidén sökte fördriva bördsidén blev följden oundvikligen anarki. Å andra sidan stod adeln hindrande i vägen för den oinskränkta kungamakten. Ett direkt och naket förhållande mellan monarken och det tredje ståndet betydde, att borgaren var lämnad helt i monarkens hand och att fältet låg fritt för en kunglig maktutvidgning. Därför var det nödvändigt med »en slags medlande klass, ett aristokratiskt, feodalistiskt, genom politisk personlighet utmärkt element i staten»². Men frågan hade ännu en aspekt. Geijer hade en gång i sin ungdom, i sin gradualavhandling, talat om den olyckliga roll av mellanmakt, som herremännens stånd spelat under feodaltiden — »till konungarnas förfång och folkens fördärv». Samma föreställning tvingade sig på Geijer, när han 1823 på höjden av rykte som konservativ författare skulle skriva några historiska teser om Christinas tronavsägelse. Han övervägde de möjligheter som stått till buds att hämma den inre tvedräkten i landet. En utväg skulle ha varit att bekämpa »den övermäktiga aristokratien, lika hotande för kungamakten som för den medborgerliga friheten»³. Hur djupt rotad och hur väsentlig denna tanke var för Geijer visa ett par av hans aktioner på riksdagen 1828—30. På dagordningen stod bland annat en omorganisation av statsrådet, det gällde att vinna mera enhet, kraft och sammanhang i ärendenas behandling. Ett förslag från 1818 gick ut på att man skulle uppnå ett slags »ministerialförvaltning» genom att återgå till 1634 års ordning. Den planen avvisade Geijer kategoriskt. Man har glömt, förklarade han, att Sverige inte äger förutsättningar för ministerstyrelse. »Vad som saknas, och jag för min del ej saknar, är i själva verket en stark aristokrati»⁴. När man

¹ Ibidem, s. 229 f.

² Saml. skrifter II, s. 495.

³ Ibidem VII, s. 129.

⁴ Ibidem III, s. 456.

hänvisade till 1634 års regeringsform glömde man, att under ingen epok aristokratien stigit högre och att den »med all sin ära dock uti inre styrelsen svårligen borde framställas såsom mönster eller önskas tillbaka»¹. Att bekämpa varje mellanmakt mellan konung och folk var för Geijer en huvuduppgift i riksdagsarbetet².

När riksdagen var slut arbetade Geijer ut ett nytt manuskript om den svenska medeltid, som han femton år tidigare hade föreläst om. Hans historiska grundsyn hade inte på någon väsentlig punkt förändrats under dessa år. Liksom i föreläsningarna 1816 framhöll han i första delen av Svenska folkets historia, att lagstiftningens tidevarv för folket blev självsvåldets tidevarv för de mäktige, och han upprepade bilden om byggmästarna, som störtade varandra utför murarna, sedan de fört huset i höjden³. Geijer kunde inte se någonting försonande i aristokraternas verksamhet, han såg endast deras självrådighet. De mätte sin frihet efter sin makt, skrev han, och de »saknade troligen lika litet vilja som förmåga att undandraga sig skatter»⁴. Kalmarunionen var ett resultat av de mäktiges tillfälliga intressen, och därför blev den aldrig vad den kunde ha blivit, den blev endast »ett stort namn, som gått förbi utan begrepp»⁵. I andra delen av sin historia antydde Geijer, att det nog fanns en viss likhet mellan unionen med Danmark och unionen med Polen. Det har inte blivit tillräckligt ådagalagt, framhöll han, i vilken grad den nya unionen »åter upplivade gamla anspråk och missbruk, liksom hade Gustaf Vasa i Sverige aldrig varit till»⁶. De herrar som medverkat till unionen hade i varje fall inte saknat öga för egna framtida fördelar under en frånvarande konung. Aristokraterna hade stått på

¹ K. U:s prot. 1828—30, fol. 570 f. Se vidare Hessler, Geijer som politiker, s. 308 f.

² Hessler, s. 312.

³ Saml. skrifter IV, s. 503.

⁴ Ibidem IV, s. 517; se även s. 528, 530, 538 f., 544, 630; V, s. 36, 364.

⁵ Ibidem IV, s. 536; se även s. 575 f., 597.

⁶ Ibidem V, s. 264.

vakt för att åter grunda sitt eget välde¹. Efter att ha berättat om privilegietvisterna under Carl IX anmärkte Geijer ironiskt, att »Carl endast så vida kan kallas adelns fiende, som han ville att dess rättigheter skulle motsvaras av dess lagliga skyldigheter»².

Geijer kom också in på ordet frihet och dess rätta bruk. Det var ett begrepp som aristokraterna mycket gärna bekände sig till. Geijer ville varna sina läsare för att låta sig vilsleledas. I politiken var det nämligen så, förklarade han, att frihetens ord inte alltid var ett tillförlitligt kännetecken på dess verkliga intressen. Vem betvivlar, löd Geijers retoriska fråga, att dessa intressen i Sverige under unionen i själva verket representerades av böndernas uppror och riksföreståndarnas laglösa makt? Allt vad svensk laglig frihet hette användes av de stora endast för att lämna åt unionskungarna namnet, åt sig själva utövningen av makten. Gustaf Vasa gick också upprorets väg, och hans kungamakt var ett godtyckets verk. »Vem kan likväl neka, att den fosterländska enhet och självständighet, som så befastes, i själva verket var frihetens sak? Bästa beviset därför är, att den förnämsta lagliga borgen för sakernas nya ordning, nämligen kronans ärflighet, var i ett halvt århundrade hemligen huvudföremålet för de storas fiendskap, under det de förde svenskmanna rätt och frihet på tungan»³. Uttalandet är betydelsefullt, det gällde ett kardinalt problem i svenskt författningssliv. Geijer stod tydligen helt oförstående för det konstitutionalistiska frihetsprogram, som aristokraterna kämpade för. När de hävdade ständernas frihet och rätt och kungamaktens lagliga gränser, såg Geijer däri ingenting annat än camouflage för egna fördelars befrämjande.

Mindre utförligt än i sina föreläsningar men med lika mycken skärpa behandlade Geijer förmyndarregeringen under drottning Christina. En fred, skrev han, prövar ej mindre än kriget en regerings styrka. Kriget hade varit allt för stort

¹ Ibidem V, s. 225.

² Ibidem V, s. 343.

³ Ibidem V, s. 341.

för landets krafter och bördorna blevo därefter. »En draglig fördelning av bördorna är i sådant fall en omöjlig uppgift; men draglig eller odräglig fordrar rättvisan, att den bör vara jämn; och just i de svåraste omständigheter är det endast den strängaste rättvisa, som räddar»¹. För att lindra bördorna tillgrep förmyndarregeringen den utvägen att sälja kronans gods — men endast till adeln. Och eftersom försäljningen inte endast omfattade kronans domäner utan också kronans ränta, så kommo skattebönderna på det sättet under adeln. Geijer anmärkte kärvt, att detta förhållande gav adelsmannen »alltför många tillfällen att inskränka och utplåna odalbondens i Sverige urgamla rätt såsom jordägare». Man sparade varken lock eller pock för att nå det målet. Det fanns till och med de som hävdade, att överlåtandet av räntan åt adeln innebure ett tyst överlåtande av själva grunden. »Det gällde bondeståndets existens såsom ett fritt stånd i Sverige». Enligt Geijers mening lyckades Axel Oxenstierna inte lösa fredens problem och därför sköts han till sist åt sidan². Vad man än kunde förebrå drottning Christina — Geijer ville hylla henne för hennes ståndaktighet, då hon emot de stora genomdrev beslutet att i Carl Gustafs händer nedlägga sin spira. Ett typiskt uttryck för Geijers tankar om aristokratien äro slutligen några ord i hans teckning av frihetstiden. I en återblick över rådets öden framhöll han, att rådet efter hierarkiens störtande var den enda makt, som kämpade med konungarna. Så flöto dessa ord ur Geijers penna: »Nu får man lära känna en ny slags aristokrati, vilken med det forna fåväldets anspråk förenar mångväldets oro, ostadighet och avund. Man återfinner den, från denna tid, i alla Sveriges olyckor»³.

Det har många gånger sagts, att den moderna svenska historieskrivningen börjar med Geijer. Redan 1846 hävdade rättshistorikern professor Per Erik Bergfalk, att Geijer hade inlett en ny epok. Lagerbring och Botin ville han beteckna

¹ Ibidem VI, s. 127.

² Ibidem VI, s. 136 f. Om godsavsöndringarna se även s. 66.

³ Ibidem VI, s. 198.

som de typiska representanterna för 1700-talet. Historieskrivningen blev pragmatisk, utvecklade Bergfalk, men man betraktade ännu orsak och verkan såsom tämligen tillfälliga och man gav varje tid och de då styrande skulden även till det, som hade sin grund i längst förflutna tidevarv. Denna uppfattning rörde sig i Lagerbrings fallenhet att hos aristokratien i allmänhet och i Botins böjelse att hos den andliga aristokratien i synnerhet söka den rätta grunden till nästan allt, som i svensk medeltid syntes nedslående. »Så stod svenska historieskrivningen, när en ny epok däri framkallades . . . Denna epoks egentlige och ypperste representant är Hr Geijer, som i Sverige först infört den historiska konsten, med sitt snille över de avlägsnaste som de närmaste tidevarven spritt ett förut okänt ljus, skingrat ensidigheter och fördomar av alla slag och, under skipande av opartisk rättvisa åt alla som i svenska historien gjort sig ett namn, första gången uppvisat den inre nödvändighet, varmed svenska folket bildat sig till vad det nu är»¹. I något modifierad form kom denna uppfattning att bestå, den har varit den härskande långt fram i vår egen tid. Sitt moderna uttryck fick den av Ludvig Stavenow. Det är tydligt, förklarade Stavenow i sin bekanta lilla skrift om svensk historieskrivning, att Geijers verk »bildar den yppersta motsatsen till 1700-talets historiska produktion med dess brist på sinne för den historiska utvecklingen»². Geijer åstadkom ett genombrott för en ny historisk uppfattning. »Först denna nya uppfattning av det historiska objektet medgav en objektivare uppskattning av förflutna epoker i det svenska folkets liv, framför allt kanske av medeltiden och unionstiden, som förut förkättrats»³.

Det finns åtskilligt som talar för en sådan mening. Men ur en väsentlig synpunkt är den ogrundad. När det gällde

¹ Frey 1846, s. 237 f. Uttalandet gjordes i en artikel om Fryxells angrepp på Geijer. Jfr en rec. av Bergfalk i Skandia 1834, s. 321.

² Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrivning, s. 44; se även s. 31 f. J. Landquist, Erik Gustav Geijer, s. 465 f., 470.

³ Ibidem, s. 42.

monarkens, aristokratiens och de ofrälse ståndens insatser i Sveriges historia visade sig Geijer inte benägen för en objektivare uppskattning än 1700-talets historieskrivare. Och likväl hade han något som de saknade — en politisk åskådning enligt vilken adeln hade en stor uppgift sig anvisad. Det kunde ha legat nära till hands, att Geijer i historien sökt finna ett stöd för sin politiska övertygelse. Han gjorde det i den mera konstruktivt lagda studien *Feodalism och republikanism*¹, men han gjorde det inte i sina rent empiriska arbeten om svenska folkets historia². Där byggde han troget vidare på den aristokratfientliga traditionen från 1700-talet.

VI.

I den medelklassmiljö där Anders Fryxell växte upp var aristokratien tämligen impopulär. Den ansågs folkförtreckande och olidligt högfärdig. Politiskt kom Fryxell att hylla uppfattningen, att det var ett oting med en aristokrati, som endast kunde åberopa sig på bördens tillfällighet för sin politiskt privilegierade ställning. Den borde och måste förr eller senare försvinna. I dess ställe skulle träda den verkliga aristokrati, som ägde den personliga förtjänstens dignitet³.

När Fryxell började skriva sina *Berättelser ur svenska historien* följde han ett gott stycke de gamla upptrampade vägarna. Hans bild av medeltidens konflikter blev alltigenom traditionell. Där finns de vanliga schablonerna om herrarnas självsvald och böndernas lidanden. »Han [Erik av Pommern] liksom Magnus Smek, Albrekt, Margareta och nästan alla konungar under denna tiden uti Europa bemödade sig att kuva de övermäktiga adelsmännen och prästerna, vilka

¹ Hessler, Geijer som politiker, s. 214 f.

² Det är min förhoppning att i ett annat sammanhang få ta upp frågan om förhållandet mellan Geijers historieskrivning på 30-talet och hans politiska åskådning.

³ A. Fryxell, *Min historias historia*, 2 uppl., s. 51; s. förf., *Om aristokratfördomandet i svenska historien*, h. 1, s. 4 f., h. 4, s. 84 f.

föraktade konungen och förtryckte bönderna»¹. De fria bönderna i landet voro på väg att försvinna, men tack vare Sturar och Vasakungar lyckades Sveriges allmoge bevara sin frihet och sitt anseende². Tendensen i dessa berättelser var antiaristokratisk³.

Även i de närmast följande delarna av Fryxells historia kan man möta omdömen om aristokraternas politik, som äro omilda nog. Under Johans tid, heter det på ett ställe, gick adelns självsvåld i fråga om förläningar och inkomster över alla gränser; de mäktigaste tillskansade sig nästan furstliga inkomster på kronans och skatteböndernas bekostnad⁴. Fryxell kunde också formulera en för den äldre historieuppfattningen så typisk sats som denna om förhållandet mellan Carl IX och allmogen: »Så återknöts mellan konung och allmoge det inbördes förtroende och den kärlek, som först grundlades av Sturarna och Gustaf Vasa och sedan utgjort den kraft, varmed Sveriges senare konungar utfört sina storverk»⁵.

Men det fanns i berättelserna om Erik Sparre och hans generation också något nytt. Där fanns en vilja att se ting och förhållanden även med aristokraternas ögon. Fryxell tycktes gott förstå adelns känslor, när den fann sig beroende av de ofrälse sekreterarna — »slika föraktliga människor». Aristokraterna gjorde nog vad de kunde för att hävda sitt anseende och stärka sin ställning. Men det finns inte, hävdade Fryxell, minsta spår till någon uppgjord plan, än mindre någon sammansvärjning mot kungahuset. »Det var endast en genom själva omständigheterna föranledd sinnesstämning. Det berodde på Vasarna själva, om den någonsin skulle få

---

¹ Berättelser etc. 2 (1826), s. 136 f.; se även s. 115 f., 171, 191 f., 208 f., 215.

² Ibidem 2, s. 206 f.

³ »Jag hade dittills i allmänhet instämt i den mot aristokratien fientliga ton, som Wilde men i synnerhet Lagerbring och Botin angivit, som Gustaf den tredjes historiska skola stadfäst»; *Min historias historia*, s. 92.

⁴ Berättelser etc. 5, s. 53; se även s. 61 och h. 4, s. 110.

⁵ Ibidem 5, s. 61.

tillfälle att uppenbara sig i handling»¹. Erik Sparres förhandlingar i polska tronföljdsfrågan skildrade Fryxell utan någon tillsats av indignation. Han framhöll att Sparre själv förutsåg det vådliga i sin beskickning; »huru i alla händelser otack skulle bliva hans lön, och därtill beskyllningen för alla de olyckliga följderna, som möjligen kunde uppstå»². I ett senare sammanhang talade Fryxell om Johans hårda framfart mot de misshagliga herrarna. Till och med folket, som vanligen var de mäktigas avundsmän, visade sitt medlidande. »Johan tycktes väl själv hava insett sin orättvisa men var för högmödig att erkänna den»³. När Fryxell skulle skildra Carl IX blev det framför allt en berättelse om hårdhet och hämndlystnad. Bland »de förståndigare och bättre i riket» ogillade man Carls våldsamt redan som hertig, man ogillade också hans planer på kronan⁴. Linköpings blodbad framställde Fryxell som en aristokratisk passionshistoria. Han betraktade herrarna som martyrer, vilka även i folkets ögon fått lida en grym och ovärdig död. Folket mindes deras utmärkta skicklighet, deras många tjänster mot fäderneslandet och deras välgärningar mot enskilda⁵. Fryxells egen uppfattning var denna: »Det är utom allt tvivel, att mycket blod flöt oskyldigt, att mångt brott förtjänat lindrigare bestraffning. Men Karls hämndgirighet och vrede överröstade lagens, mänsklighetens, ja själva försiktighetens röst»⁶.

Utan att öppet bryta med gamla föreställningar och värderingar hade Fryxell börjat tillägna sig ett nytt sätt att se på motsättningarna i Sveriges historia. Han hade bemödat sig om att göra även aristokraterna rättvisa. I ett brev till Peter Wieselgren 1831 bekände han, hur angelägen denna sak nu tycktes honom. »Aristokraterna under Sigismund, Johan och Karl! — En bön å min sida också. Då centrum

---

¹ Ibidem 4, s. 75 f.

² Ibidem 4, s. 83.

³ Ibidem 4, s. 124 f.

⁴ Ibidem 4, s. 218.

⁵ Ibidem 4, s. 368.

⁶ Ibidem 5, s. 45.

(konungamakten) genom egen obetydlighet, oduglighet liksom faller bort (Se Johan och Sigismund) då må den aristokrati ursäktas, som själv söker att träda i dess ställe och bibehålla jämvikten; den är därtill av konungamakten lockad, nästan tvungen»¹. Under de följande åren kände sig Fryxell mer och mer befäst i sin övertygelse, att tidigare historieskrivning inte hade bedömt aristokratien opartiskt. Han kom till full klarhet om sin uppgift, medan han förberedde boken om Christinas förmyndare².

Till en viss grad ville nog också Fryxell ge den historieskrivning rätt, som övat kritik mot aristokraternas regim. Han ville inte bestrida, att det skedde många missbruk vid kronans godsförsäljningar. Gårdarnas räntor blevo stundom alltför lågt beräknade för att köpeskillingen skulle bli ned-satt, och genom detta bedrägeri från ämbetsmännens och de köpande adelsmännens sida förlorade kronan betydande summor. Fryxell redogjorde också utan omsvep för hur adelsmännen genom allsköns brottsliga metoder försökte tilltvinga sig äganderätten till de skattehemman, vars räntor de köpt³. Ingen orättvisa var dock så stor som den, anmärkte Fryxell, att endast adel fick köpa kronogods. Det skulle i framtiden ha kunnat leda därhån att all Sveriges jord stannade i adelns hand. Hur mycket Fryxell än beundrade Axel Oxenstierna och hur ivrigt han än pläderade för kanslerns sak — att Oxenstierna begynt och genomdrivit godsförsäljningen kunde Fryxell inte förlåta honom. Kanslern borde inte ha varit blind för följderna av detta steg. Kungamakten måste försvagas, när den säkra inkomsten från de många kronohemmanen inte längre var att påräkna, utan alla utgifter måste bestridas genom tullar och ständernas

¹ Brev av den 31 sept. 1831. Göteborgs Stadsbibliotek, fasc. 30, nr 989.

² »Knappt ett år hade jag varit med dessa undersökningar sysselsatt, förrän jag tyckte mig tydligen inse, att också detta tidevarvs historia blivit behandlad med partiskhet för Christina och mot hennes förmyndare». Min historias historia, s. 93.

³ Berättelser etc. 8, s. 238.

bevillningar. Fryxell anade att detta låg i Oxenstiernas plan och hängde samman med hans republikanska tänkesätt¹.

Republikanska planer var annars en av de anklagelsepunkter mot Axel Oxenstierna och hans krets, som Fryxell inte ville underteckna. Att Oxenstierna ägde en viss faiblesse för republikanska författningar var Fryxell villig att erkänna. Men att 1634 års regeringsform aldrig skulle ha varit inför Gustaf Adolfs ögon var en misstanke, som Fryxell ansåg helt ogrundad². För Gustaf Adolf och Christina hyste kanslern enligt Fryxells mening känslor av tillgivenhet, som befallde honom att arbeta även för kungahuset och för befästandet av dess rätt. Mellan dessa skilda tendenser kunde det väl någon gång bli strid. Men striden bilades lätt, försäkrade Fryxell: »Ty varken i stats- eller troslära ansåg Oxenstierna folkets väl uteslutande fäst vid någon viss form av författning eller av trosbekännelse. Han arbetade således icke på verkliggörandet av sin republik, lika litet som för någon annan dylik tankebild»³.

Någonting liknande gällde, menade Fryxell, om de aristokratiska grundsatserna i den Oxenstiernska kretsen. Oxenstierna kunde nog tala om riket och dess inkomster och tillhörigheter nära nog som vore det adelns enskilda egendom. Dessa begrepp kunde förefalla särskilt en senare tid motbjudande och orimliga. »Men det för alla tider orätta i grundsatsen mildrades, ja nästan helt och hållet försvann i utförandet; ty Oxenstierna och hans vänner ville i allmänhet behandla dessa de lägre stånden visserligen som omyndiga men dock som älskade bröder, vilka det ålåg den äldre brodern adeln att bemöta med godhet, förstånd och rättvisa»⁴. Det var Fryxells uppfattning, att förmyndarregeringen på många områden höll tillbaka adeln, när den ville utvidga sin makt och sina privilegier⁵.

¹ Ibidem 8, s. 240 f.

² Ibidem 7, s. 20; se även s. 12.

³ Ibidem 8, s. 93 f.; se även 7, s. 6.

⁴ Ibidem 8, s. 92 f.

⁵ Ibidem 8, s. 99 f.

I berättelserna om Gustaf Vasas söner hade Fryxell emellanåt kunnat visa prov på en förstående inställning gentemot rådsherrarna. Boken om Christinas förmyndare betecknar Fryxells första genomförda försök att rehabilitera aristokratien¹. Fryxell har själv senare hävdad, att boken innehöll en större mängd nya uppgifter än någon av de tidigare — »i synnerhet om den högsinta och storartade anda, som ledde Axel Oxenstierna och hans vänner»². Han tillade att om han dittills förnämligast varit historisk berättare, så var det först med denna boken han sökte uppträda även som historisk vetenskapsman. Sitt program ville han sammanfatta i orden *Suum cuique*³. I ett brev till C. A. Adlersparre 1842 gav han vad han själv kallade sin trosbekännelse. Han trodde inte på någon form som sådan, skrev han. Alla kunde vara goda, om endast anden var god. Han hade därför inte heller någon predilektion för aristokratien som sådan, den borde i någon form ingå i varje samhälle — som en bland ingredienserna. Men det stod fullt klart för Fryxell, att den dåvarande börsadeln inte svarade mot denna princip. För varje år som gick mognade den till sitt fall. Fryxell fortsatte, efter att sålunda ha förnekat varje önskan att med sina historiska skrifter vilja gå adelns ärenden i den samtida politiken: »Däremot är min år för år stadgade tanke, att vår historia är skeft uppfattad, i så måtto, att monarkismens eller demokratismens anda varit rådande hos hävdatecknarna, så att de (medvetslöst) förbisett det myckna ej blott lysande utan fosterlandsnyttiga, som vår adel gjort, (jag tror vi hava vår adel att tacka för mycket, som man nu ej erkänner); item, att man i många hänseenden lastat på vår adel en hel

¹ »Det var genom min teckning av Karl den 9:de och av Kristinas förmyndare, som jag första gången uppträdde till aristokratiens försvar mot den ultraroyalism, som hittills alltför ofta lett och misslett vår historia, genom att på adel och högre ämbetsmän kasta beskyllningar för fel och olyckor, som egentligen härrört från regenterna själva». Anteckningar om And. Fryxells arbete i Svenska Historien, Kungl. Biblioteket, sign. I. f. 23, s. 22.

² Min historias historia, s. 73.

³ Ibidem, s. 94.

hop fel och olyckor, vilka opartiskt betraktade egentligen falla konungamakten eller folket till last; item att man förbisett eller förteगत de många grova fel dessa båda senare begått, och gjort vår adel ensam till syndabocken; med vilken föreställning både konung och ofrälse strukit sig om munnen. Som Präst och Historicus tror jag helt enfaldigt, att både kung, frälse och ofrälse böra med varandra bedja: *Jag fattig syndig människa etc.*»¹.

Det har sagts att 1700-talets historieskrivning fick en av sina sista utlöpare i Fryxells författarskap². Uppfattningen kan ur vissa synpunkter anses berättigad. Men det finns ett vägande skäl som talar mot den. Fryxell kom att bryta med 1700-talstraditionen, att vad aristokratien gjort och verkat i svenskt samhällsliv var av ondo. Denna brytning är så mycket mer anmärkningsvärd som Fryxell till sin politiska läggning inte var konservativ utan önskade adelns försvinnande som politiskt privilegierat stånd. Det kunde ju ha varit ett gott skäl för en sådan önskan att kunna hänvisa till den olyckliga roll, som adeln traditionellt ansågs ha spelat i landets förflutna. Men Fryxell försmådde detta argument, när det stred mot vad han funnit vara historisk sanning. Och i sanningens namn krävde han av historieskrivningen, att den skulle låta aristokratien vederfaras rättvisa. Själv kom han inte att undgå faran att vid bekämpandet av en gammal ensidighet stundom slå över i en ny. Men allvaret i hans uppsåt och i hans försök att opartiskt och förutsättningslöst berätta Sveriges historia inger respekt. Hans program pekade framåt mot den moderna historievetenskapens.

VII.

När boken om Christinas förmyndare var färdig, började Fryxell så smått fundera på att skriva en uppsats om de

¹ Uppsala universitetsbibliotek, sign. G. 362 a.

² Stavenow, *Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrivning*, s. 14.

svenska hävdatecknarnas partiskhet¹. Ännu fanns det ingenting som tydde på att strömmen skulle vända sig. När Geijer 1840 skrev om representationsfrågan gav han en återblick över svenskt författningsliv, som var helt präglad av hans historieböckers betraktelsesätt. Fem år senare, i skriften *Om vår tids inre samhällsförhållanden*, lät Geijer adeln schavottera i ett liknande sammanhang². Då var måttet rågat för Fryxell. Han satte sig ned och skrev *Om aristokratfördomandet i svenska historien*.

Ett par inledande sidor föra läsaren direkt till frågans kärnpunkt. Bibeln och historien hade det gemensamt, skrev Fryxell, att de båda varit kunskapskällor, ur vilka man fått fram de mest olika resultat. Ur bibeln hämtade alla, även de mest skilda kristna religionssekt, bevisen för deras egen sanning och för de andras grundlöshet. På samma sätt har historien använts av de olika politiska teorierna. Och detta har varit möjligt därför, förklarade Fryxell, att båda källorna innehålla det oändliga, det hela och därmed också uttryck för alla därinom möjliga enskilda åsikter. Varje religiös sekt, varje politisk teori kan då lätt plocka ut en rik men ensidig samling av satser eller händelser, som ge ett för vederbörande gynnsamt resultat. En sådan samling blir så mycket lättare ensidig som åsikterna inom dessa kunskapsämnen stå i nära sammanhang med varje enskilt subjekt och dess uppfattningssätt. Själva de historiska fakta ligga, när det gäller förklaringen av orsaker och följder, inom denna subjektiva värld, där omdömet om varje punkt

¹ Fryxell, *Min historias historia*, s. 95 f.; s. förf., *Om aristokratfördomandet i svenska historien*, h. 3, s. 87.

² *Saml. skr.* IX, s. 328 f. B. Boëthius har anmärkt om denna skrift, att Geijer där sammanfattade »sin efter avfallet vunna uppfattning om Sveriges historia»; *Striden mellan Geijer och Fryxell om aristokratfördomandet i Sveriges historia*, *Svensk Tidskrift* 1923, s. 332. Kanske bör det förtydligandet göras, att Geijers uppfattning om Sveriges historia så tillvida inte ändrades efter avfallet som den ännu principiellt var densamma som i *Svenska folkets historia*. Boëthius synes emellertid närmast avse den förändring, som Geijers historieuppfattning undergått sedan han skrev *Feodalism och republikanism*. Jfr ovan s. 251 samt Landquist, s. 469.

och om förhållandet mellan dem i mycket beror på uppfattarens personliga ställning och blick. För naturvetenskaperna existerar inte detta problem. De stå inte i direkt beröring med mänsklighetens livsfrågor, med varje enskild personlighet, och därför ha de mindre utrymme för subjektiva åsikter.

Det kan inte sägas annat än att Fryxell skickligt inlett sin polemik. Ingen svensk historiker före honom torde lika klart ha sett och ställt ett av historievetenskapens kardinala kunskapsteoretiska problem. Men tiden var ännu knappast mogen för en så relativistisk historieuppfattning. En skribent i Aftonbladet, möjligen Lars Johan Hierta själv, gjorde de bestämdaste invändningar. Vi för vår del, skrev han, se inte i historien ett sådant hav av idel subjektivitet. »Vi äro fullt övertygade, att genom historien går en stark och omisskännlig åder, en riktning av mänsklighetens utveckling, *vilken i grunden icke kan tydas på mer än ett sätt*, huru skiftande än ytorna må förekomma vid första anblicken»¹.

Fryxell utvecklade vidare i sin broschyr, hur han trots sig finna en sekellång ensidighet i behandlingen av historien. Ju mer han forskat i hävderna, desto klarare hade den övertygelsen stått för honom, att den svenska adeln blivit orättvist behandlad av flera hävdatecknare. Man hade förbisett, till och med förnekat många av dess förtjänster. Man hade kastat på denna samhällsklass en mängd beskyllningar, som den inte förtjänat, under det att man å andra sidan hade sökt framställa kunga- och folkmakten i en så gynnsam dager som möjligt. »Vi känna huru missljudande dessa ord skola förefalla de flesta läsare; vi känna den massa av impopularitet, som de skola föranleda. Det får ej hindra oss från att uttala, vad vi anse vara sanning».

I Berättelserna hade Fryxell visat en påtaglig balans i sina omdömen om adelns insatser. Nu hemföll han åt en panegyrik, som åtminstone delvis kan förklaras av den polemiska situationen. Finns det, frågade han, »något för svenska

¹ Aftonbladet den 8 juni 1846.

nationen ärorikare blad än förmyndareregeringen från 1632 till 1644? Det var ej en enskild stor konung, som med sin mäktiga anda framdrev folket, det var folket som självt framgick, som lämnat åt sin egen ledning utförde de stora, de förvånande bragderna. Det var en svenska folkets blomstringstid; och de blommor, vilka det så härligt uppsköt, voro de då rådande aristokraterna. Varför skall man avundsjukt envisas att skilja blomman från stjälken»¹. Det fanns, framhöll Fryxell vidare, ytterligare två aristokratiska styrelser som väl ryktat sitt värv, den från 1319 till 1333 och den från 1720 till 1738. Endast en av de fyra Sverige haft hade varit svag och förkastlig, det var Carl XI:s förmyndare-regering. Skulle verkligen de regeringar som förts av konungar eller demokratier kunna uthärda en jämförelse med denna proportion, undrade Fryxell. Vad han mer än något annat tycktes vilja räkna adeln till förtjänst var, att den alltid sökt värna om den konstitutionella och medborgerliga friheten. Två gånger hade svenska folket med bundna händer och tillstoppad mun blivit lagt under suveränitetens ok — av Carl XI och av Gustaf III. Båda gångerna var det adeln, som strävat emot enväldsmakten, båda gångerna hade de ofrälse framräckt händerna att bindas². Här har Fryxell hävdad en uppfattning, som på ett radikalt sätt bröt sig mot Geijers och som längre fram skulle komma att spela en betydande roll i den författningshistoriska diskussionen. Det var uppfattningen, att Sveriges konstitutionella frihet var ett verk av dess aristokrati.

Att Fryxell nu vände sig mot Geijer berodde på, framhöll han, att Geijer med sin senaste skrift inte bara ställt sig i spetsen för det historiska aristokratfördömandet utan drivit det längre än förut. Så följde en vidlyftig detaljkritik av ett par sidor hos Geijer³. I sitt svar tog Geijer först av alla frågor upp den, om det över huvud fanns någon aristo-

¹ Om aristokratfördömandet i svenska historien, h. 1, s. 13 f.

² Ibidem, s. 22; jfr s. 10.

³ B. Boëthius har redogjort för några av kritikens huvudmoment; a. a. s. 338 f.

kratfördömande tendens i svensk historieskrivning. Geijer förnekade kategoriskt en sådan tendens. »Är det väl den hederlige *Lagerbring*, som visat ett sådant adelshat? Omöjligt. — Eller *Dalin*? Intet spår därtill. — Eller *Botin*? Han deklamerar i sin ofullbordade *Svenska folkets historia* något emot medeltidens katolska hierarki. Att aristokratien har över honom att beklaga sig kan jag ej finna»¹. Det vore också högst orättvist att påstå, att hävdatecknarna på Gustaf III:s tid servilt rättade sina åsikter efter konungens. »De voro därtill i allmänhet för sanningsälskande; han var därtill för storsinnad. Men visst är, att på ingen enda av dem, som förtjäna nämnas, anklagelsen av bitterhet eller hat mot adeln kan med någon skymt av skäl fästas»². Det var visserligen en särskild historia med Hallenberg. Hans »sanningsfulla framställning av en del aristokraters förfarande» tyddes ju som ett anfall på aristokratien i allmänhet. Men om något *härskande* aristokratfördömande, någon sammansvärjning mot aristokratien i den svenska historieskrivningen kunde det inte vara tal. Det fanns ju ingen tvekan om på vilken sida övervikten varit.

En så äventyrlig tes kunde Fryxell naturligtvis inte lämna oanfäktad. Han radade upp en mängd belägg både ur *Lagerbrings* och *Botins* skrifter för att bevisa motsatsen. Men han gjorde mer än så, han gav också en förklaring till att särskilt *Lagerbrings* historieskrivning blivit så tendentiös. Förhållandet med *Lagerbring* är lärorikt och varnande, skrev Fryxell³. Det visar hur även utmärktare män äro barn av sin tid. Ingen kunde väl tro sig mera höjd över fördomar än *Lagerbring*. Och ändå, hur voro inte hans åsikter vilseledda av fördomarna på hans tid. Det är bekant, utvecklade Fryxell, att den ultraroyalism och det adelshat, som så öppet framträdde i andra och än mer i tredje delen av *Lagerbrings* historia, ansetts stå i samband med förhållandena

¹ Saml. skrifter XI, s. 208.

² *Ibidem*, s. 213 f.

³ Om aristokratfördömandet i svenska historien, h. 3, s. 162.

vid den tid, 1773 och 1776, då dessa arbeten kommo ut. »Nyss efter 1772 års revolution och i förtjusningen över densamma och över dess hjälte Gustaf III hörde det till dagens ton och tidens anda att upphöja konungamakten på samma gång som konung Gustaf III samt nedsätta den frisinnade svenska aristokratien på samma gång som man nedsatte frihetstiden. . . Den under frihetstidens sista år häftiga spänningen mellan frälse och ofrälse; frihetstidens villor, vilka den sluge, efter popularitet jagande Gustaf III alltid skylldet nästan uteslutande på adeln; förhållandet att man genom tadel mot aristokratien vann gunst både hos folket och hos konungen, som fruktade adelns frihetssinne; — slutligen det allmänna europeiska tänkesättets riktning mot bördsaristokratien — allt detta bidrog att åt tidsandan giva en stark anstrykning av aristokratfördömande. I denna tid och i denna tidsanda skrev Lagerbring»¹.

Tidsandan hade i mycket förändrats sedan Lagerbring skrev. Men däri var den sig lik, att ordet »aristokrati» hade en dålig klang i politiken. När man använde uttrycket »statsrådsaristokraterna» menade man inte att tala vördsamt och väl om dessa herrar. Och när möjligheten av ministerstyrelse i Sverige fördes på tal sökte man parera med hotet om en ny aristokrati. I en av trettiotalets mest ryktbara pamfletter bad Claes Livijn få påminna om att svenska folket alltid »hejdat aristokratien, då den sökt dela konungens tron eller skaka de grundvalar, varpå densamma vilar»². Livijns skrift, Om ministère och opposition, var heltigenom ett persiflage riktat mot aristokratien. Det var, skrev han, herrarna på riddarhuset, som överallt hade sitt finger med i spelet. Även oppositionen hade sina anor. Till dem hörde den avund-

¹ Fryxell anmärkte att professor J. H. Schröder redan 1819 hade givit ut början av en dissertation, som på åtskilliga punkter uppvisade Lagerbrings partiskhet för konungarna och mot aristokraterna. Det kan förtjäna nämnas, att Fryxell i ett tal vid prästmötet i Karlstad 1847 även sökte klarlägga »Orsakerna till den historiska orättvisa, varmed katolska tidevarvet blivit i Sverige behandlat». Talet tryckt separat.

² Om ministère och opposition, s. 8.

sjuka som störtade Erik XIV från tronen och i fängelset, den härsklystnad som drev den ostadiga Christina ur hennes fäders land, den girighet som delade Sveriges skatter under Carl XI:s minderårighet, den ränkfullhet som sammansmidde 1719 års regeringsform medan Carl XII ännu levde, det hat som slipade dolken mot Gustaf III, det hämndbegär som sög tillfredsställelse av fäderneslandets och Gustaf Adolfs olyckor. Man behövde verkligen inte betvivla, slutade Livijn, att oppositionen var både gammal och storättad, den var på det närmaste släkt med den svenska aristokratien, »denna stammoder för Sveriges olyckor»¹. Även J. A. Hazelius ville, driven av sin oro för ministerstyrelse, framhålla svenskarnas avsmak för mellanlänkar mellan konung och folk. Adeln, anmärkte han, har i Sverige aldrig varit någon mellanlänk annat än i de tider, bedrövliga i åminnelse, då den lyckats att som härsklysten aristokrati skära sönder till små herregissel den spira, som vi svenskar önska se hållas stark och lika hög över herrar och menighet². Till och med i boktitlarna lade man in ordet »aristokratisk», när man ville vädja till passionerna. En bok om frihetstiden, publicerad 1836 av den konservative C. E. Ekmarck, hade undertiteln Striden mellan konungamakten och aristokratiska mångherreväldet i Sverige ifrån år 1718.

Som samhällsklass hade aristokratien sedan länge fått vika tillbaka från den ena positionen efter den andra. Adelns jordinnehav minskades ständigt, medan inteckningarna i den kvarvarande fasta egendomen oavbrutet ökades³. 1810 upphävdes rätten att stifta jordfideikomiss, och samtidigt avskaffades adelns sista jordprivilegium, det exklusiva innehavet av säterier. Adelns gamla företrädesrättigheter till ämbeten

¹ Ibidem, s. 43.

² En av dagens frågor, s. 15 f.; även s. förf., Ytterligare om ministerstyrelse, s. 12 f. Se vidare G. Heckscher, Konung och statsråd i 1809 års författning, s. 329 f., 342 f. samt H. A. Olsson, Ministerstyrelse- och kollegialprinciperna i svensk reformdiskussion 1812—40, s. 254 f.

³ E. Fahlbeck, Ståndsriksdagens sista skede, s. 456; G. Heckscher, Representationsfrågans sociala bakgrund, i Festskrift till professor skytteanus Axel Bruswitz, s. 30 f.

hade i 1809 års regeringsform inskränkts till bestämmelserna, att hälften av högsta domstolen och rikets allmänna ärenders beredning skulle bestå av frälsemän. Men beredningen avskaffades 1840—41, och den förra bestämmelsen bortföll 1844—45. Den roll av tjänstadel, »det offentliga ståndet», som den svenska adeln sedan länge spelat höll den på att förlora. Inom alla förvaltningsgrenar trängde de ofrälse fram¹. Det enda väsentliga skiljemärke, som ännu stod kvar mellan frälse och ofrälse, var adelns självskrivnhet på riksdagarna. Mot detta vände sig nu ståndshatet. Sedan slutet av trettioalet tycks oviljan mot adeln ha spritt sig med en präriebrands styrka bland borgare och bönder², och fyrtioalet blev en kritisk tid för adelns sista stora privilegium. Jag tror inte att jag misstar mig däri, anmärkte Hazellius 1844, att oppositionen mot adelns rättigheter är grundtonen i vår tids opposition³. Frågan om den självskrivna representationsrätten hade upphört att väsentligen vara en riksdagsfråga, den hade blivit en fråga som upprörde hela nationen. När riddarhuset på riksdagen 1844—45 hade lyckats manövrera så att inget av de framlagda representationsförslagen blev förklarade vilande, stod det illa till för adeln i den allmänna opinionen.

Det var i denna politiskt laddade atmosfär, som striden mellan samtidens två populäraste historieskrivare kom att utkämpas. Striden väckte ett oerhört uppseende. Men dess djupare innebörd fördunklades av omständigheterna, man uppfattade den allmänt som ett intermezzo i det stora politiska vapenskiftet. Det hade ju hänt förr att en historisk utredning fått göra tjänst i ståndsstriden. Så blev Fryxell hyllad eller hånad för den insats han menades ha gjort till adelns förmån. Typiska voro ett par satser, som inledde en lång refererande artikel i Post- och Inrikes Tidningar: »Att sedan även Geijer brutit staven över vår aristokrati, våga

¹ Fahlbeck, s. 456; Heckscher, Representationsfrågans etc., s. 39 f.

² Se bl. a. A. Kjellén, Sociala idéer och motiv hos svenska författare, s. 15 f., 32 f., 44, 55, 71.

³ Om ståndsväl och allmänna val, s. 23.

tilltro henne någon förtjänst om fäderneslandet eller någon annan verksamhet än till dess olyckor och framhålla dem är ett företag, vittnande i dubbelt hänseende om ett stort mod — nämligen både i avseende på motståndaren och tiden, upprörd som så många gånger förut av ett orättvist ståndshat. Hr Prof. Fryxell har, som en ny Curtius, ej dragit i betänkande att störta sig som ett offer i svalget av detta hat: det är en förtjänst, som (detta hat må blidkas eller ej av hans uppoffring) gör honom ära»¹.

Att Fryxell gjort en vetenskaplig insats såg man inte eller vägrade man att erkänna. Inte heller eftervärlden har haft mycket till övers för Fryxells skrifter om aristokratfördomandet. När Hans Forssell 1881 tog sitt inträde i Svenska akademien och höll minnetalet över sin företrädare, yttrade han om denna skriftväxling, att vetenskapen av den inte hade någon särdeles stor vinning; den avsåg huvudsakligen den mer eller mindre riktiga tolkningen av en snillrik skriftställares kraftuttryck². Och när L. M. Bååth 1902 skrev en essay om Fryxell i *Ord och Bild*, fastställde han stridens utgång så: »Något större inflytande har denna polemik icke haft. Fryxell stod ensam utan efterföljare i opposition mot den historiska skola, som Geijer representerade och som genom hävdatecknarna Carlson, Malmström och Odhner är den för närvarande ensamt härskande i vårt land»³.

Det kan finnas olika meningar om hur mycket närmare än sina föregångare Fryxell kom den historiska sanningen. Men det kan knappast finnas mer än en mening om att Fryxell under sitt sanningsökande bröt sig loss ur en fördom, som under ett sekel hade behärskat svensk historie-skrivning. Det hade funnits män före Fryxell med den

¹ Den 8 dec. 1845. I anmärkningarna till 9:e delen av Geijers Saml. skrifter har J. Landquist givit en refererande översikt över den tidningspolemik och broschyrstrid som följde.

² Svenska akademiens handlingar, del 57, s. 229.

³ *Ord och Bild* 1902, s. 237 f. Jfr H. Valentin, *Frihetstiden inför eftervärlden*, s. 15. När B. Boëthius skildrade striden mellan Geijer och Fryxell, gav han dock den senare ett visst erkännande; a. a. s. 338 f.

uppriktigaste vilja till oväld, och på en väsentlig punkt hade denna vilja redan tidigare vunnit seger. Den äldre anti-klerikala tendensen hade övergivits, man hade fått upp ögonen för att något gott kunde komma även från Rom. Men den antiaristokratiska tendensen levde kvar som en fast och obruten tradition från Dalin och Lagerbring fram till Geijer. Fint och riktigt anmärkte Fryxell en gång: »Hr Geijer och vi alla äro uppväxta i en atmosfär av historiskt adelsfördomande. Det är därför naturligt, att de flesta av vana icke ens märka tillvaron av denna ensidighet»¹. Men Fryxell märkte den och han beslöt att göra upp räkningen med den. Han ville att den svenska aristokratien skulle skildras utan förutfattade meningar².

Helt säkert hade den aristokratfientliga traditionen inte haft en sådan livskraft, om den inte svarat mot en mäktig politisk opinion. När adeln hade uppgivit sitt sista försvarsverk i svensk politik, försvann efter hand också den aristokratfientliga tendensen i historieskrivningen. Men en viss betydelse därvidlag hade utan tvivel också Fryxells kritik. Fryxell hade ställt ett problem under debatt, som man tidigare knappast hade reflekterat över, det var ofrånkomligt att den debatten skulle lämna spår efter sig. Några lärjungar i egentlig mening räknade Fryxell inte, han fick aldrig ens något riktigt erkännande bland de akademiska historikerna för sin aktion. Det var dock en förblivande insats han gjorde, när han så demonstrativt krävde ett särskiljande av historieskrivning och politik och därmed bidrog att avlägsna ur svensk historieskrivning en sekelgammal tendens.

¹ Om aristokratfördomandet i svenska historien, h. 2, s. 1.

² Det var Fryxells ambition att frigöra sig från inflytandet inte bara av den ultraroyalism utan också av den ultrapatriotism, som han ansåg ha präglat den tidigare historieskrivningen. Varken konungskhet eller fosterlandskärlek skulle få fördunkla sanningen. Skildringen av Carl X Gustafs historia betecknade Fryxell själv som det första genomförda resultatet av denna uppfattning. *Min historias historia*, s. 80 f.

Carl Arvid Hessler.